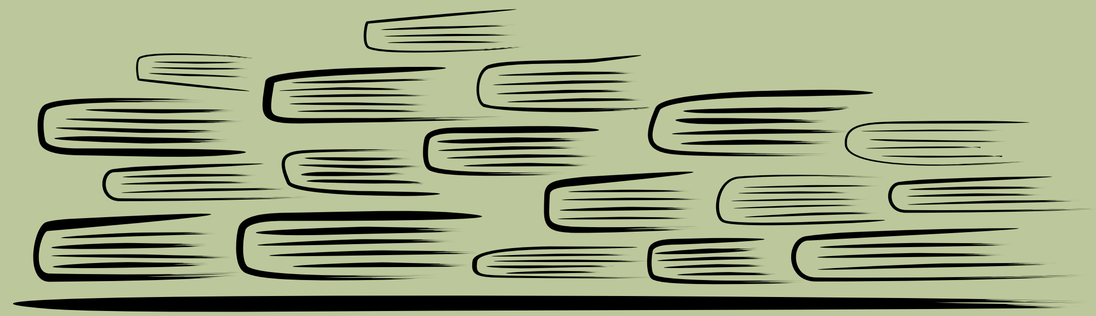

ज्ञानगंगोत्री

अंक ३ डिसेंबर २०२३, जानेवारी, फेब्रुवारी २०२४

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

(नॅक मानांकित 'अ' श्रेणी)

मुखपृष्ठ : अविनाश उमाकांत भरणे / ग्रंनिकें / यचममुवि / AB22-119

सर्वोत्कृष्ट संस्थेसाठी कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंगच्या आंतरराष्ट्रीय गुणवत्ता पुरस्काराने सन्मानित

ज्ञानगंगा घरोघरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

(नॅक मानांकित 'अ' श्रेणी)

ज्ञानगंगोत्री, गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक-४२२ २२२
दूरध्वनी : (०२५३) २२३१७१४, २२३१७१५, २२३०२२७
फॅक्स : (०९१) (०२५३) २२३१७१६
वेबसाईट : http://ycmou.digitaluniversity.ac ● http://ycmou.ac.in

LIB 013

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : घटना, घडामोडी, भाष्य

संपादक
संचालक
मानव्यविद्या व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखा

कार्यकारी संपादक
डॉ. प्रकाश बर्वे

संपादक मंडळ

श्री. नारायण बारसे, ठाणे
डॉ. जगदीश कुलकर्णी, नांदेड
डॉ. शालिनी लिहितकर, नागपूर
डॉ. सिद्धी जगदाळे, मुंबई
डॉ. सारिका सावंत, मुंबई
डॉ. जयंत नंदागवळी, नाशिक

©2024
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ,नाशिक

निर्मिती
श्री. विलास बधान, प्रमुख (प्र.),
ग्रंथनिर्मिती केंद्र,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

मुद्रक व प्रकाशक
श्री. दिलीप भरड, कुलसचिव,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक 422 222

संपादकीय साहित्य पाठविण्यासाठी

ई-मेल : editordyangangotri@ycmou.ac.in

- या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक, संपादक मंडळ व तज्ज्ञ सल्लागार मंडळ सहमत असेलच असे नाही.

AB-24-75

तज्ज्ञ सल्लागार मंडळ

डॉ. मधुकर शेवाळे
विद्यापीठ ग्रंथपाल, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक - 422 222

डॉ. राजेंद्र कुंभार
प्राध्यापक, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे - 411 007

डॉ. मोहन खेरडे
संचालक, ज्ञानस्रोत केंद्र
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती - 444 602

डॉ. रणजीत धर्मापुरीकर
निवृत्त माहिती शास्त्रज्ञ
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड - 431 602

डॉ. अनिल चिकाटे
संचालक, ज्ञानस्रोत केंद्र
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव - 425 401

डॉ. सुषमा पौडवाल
निवृत्त ग्रंथपाल
एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई - 400 049

ज्ञानगंगोत्री

वर्ष : २४ वे   ज्ञानगंगोत्री : डिसें २०२३ ते फेब्रु २०२४   अंक : ३

अनुक्रमणिका

ISSN 2231-6507

- संपादकीय :
- बिब्लिओथेका नॅशनल डी पोर्तुगाल (पोर्तुगीज राष्ट्रीय ग्रंथालय) : डॉ. सारिका सावंत
- ग्रंथालयात स्वामित्त्व हक्क कायद्याची अंमलबजावणी : डॉ. मेधा रणजीत धर्मापुरीकर
- ग्रंथालयीन सेवा- सुविधा प्रदान करण्यासाठी क्यूआर कोड तंत्रज्ञानाचा वापर : डॉ. सचिन ए. बोरडे, डॉ. भगवान आर. डोके, प्रा. रोहीदास भीमराव राठोड
- ग्रंथालय आपत्ती व्यवस्थापन : एक आढावा : श्री. राजाराम कापडी, श्री योगेश सुरवाडे, डॉ. दया पाटील (दळवे)
- वाचनोपचार : मधुवन्ती भागवत

संपादकीय

विद्यार्थी मित्रांनो, ज्ञानगंगोत्री चा या शैक्षणिक वर्षातील हा तिसरा अंक या अंकात प्रकाशित होणाऱ्या लेखातून तुम्हाला या क्षेत्रातील विविध विषयांचे अवलोकन होणार आहे.

डॉ. सारिका सावंत यांनी 'बिब्लिओथेका नॅशनल डी पोर्तुगाल : पोर्तुगीज राष्ट्रीय ग्रंथालय'या लेखात बिब्लिओथेका नॅशनल डी पोर्तुगाल) बीएनपी (हे पोर्तुगीज राष्ट्रीय ग्रंथालय आणि त्यांचे महत्त्व विशद केले आहे.

डॉ. मेधा रणजीत धर्मापुरीकर यांनी 'ग्रंथालयात स्वामित्व हक्क कायद्याची अंमलबजावणी या आपल्या लेखात ग्रंथालयानी वाचन साहित्य सामग्री निर्मात्यांच्या अधिकारांचा आदर करताना वाचकांना ग्रंथ,नियतकालिके, इ-संसाधने या द्वारे माहिती उपलब्ध करून ते प्रदान करण्याचे त्यांचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी कॉपीराइट कायद्यांचे पालन करणे कसे महत्त्वाचे आहे हे सागून कॉपीराइट कायद्याच्या चौकटीत नैतिक आणि कायदेशीररित्या कसे महत्त्वाचे आहे हे सांगितले आहे .

डॉ. सचिन ए. बोरडे, डॉ. भगवान आर. डोके, प्रा. रोहिदास भिमराव राठोड यांनी 'ग्रंथालयीनसेवा-सुविधा प्रदान करण्यासाठी क्यूआर (QR) कोड तंत्रज्ञानाचा वापर या लेखात माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून क्यूआर (QR) कोड तंत्रज्ञानाचे महत्त्व विशद केले आहे.

श्री. राजाराम कापडी. श्री. योगेश सुरवाडे,यांनी 'ग्रंथालय आपत्ती व्यवस्थापन : एक आढावा' या लेखात आपत्ती व्यवस्थापनासाठी आपत्ती नियंत्रण योजना केवळ अपरिहार्यच नाही तर अत्यंत महत्त्वाची आहे .आपत्ती व्यवस्थापनासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा, आपत्कालीन प्रतिसाद यंत्रणा,आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत लोकांना शिक्षित देणे आणि त्यांच्यामध्ये जागरुकता निर्माण करणे हे निर्णायक स्वरूपाचे आहे हे कसे महत्त्वाचे आहे हे या लेखात मांडले आहे.

मधुवन्ती भागवत यांनी वाचनोपचार या लेखात वाचनोपचार ह्या एका पूरक उपचार पद्धती विषयी माहिती दिली आहे. बिब्लिओ म्हणजे ग्रंथ आणि थेरपी म्हणजे

उपचार अर्थात ग्रंथ हे माध्यम आणि जाणीवपूर्वक निवडून केलेल्या वाचनाद्वारे केले गेलेले उपचार असात्याचा सोपा अर्थ या लेखात आपणास सांगितला आहे.

ज्ञानगंगोत्रीच्या या अंकातील लेख विद्यार्थ्यांच्या माहिती आणि ज्ञानात मौलिक भर घालतील असा विश्वास वाटतो.

कार्यकारी संपादक

बिब्लिओथेका नॅशनल डी पोर्तुगाल (पोर्तुगीज राष्ट्रीय ग्रंथालय)

डॉ. सारिका सावंत

सहयोगी प्राध्यापक, श्री हंसराज प्रागजी ठाकरसी ग्रंथालय शास्त्र प्रशाला

श्रीमती नथिबई दामोदर ठाकरसी महिला विद्यापीठ, मुंबई

ईमेल : sarika.sawant@libraryinfosc.sndt.ac.in

बिब्लिओथेका नॅशनल डी पोर्तुगाल (बीएनपी) हे पोर्तुगीज राष्ट्रीय ग्रंथालय आहे, जे कायदेशीर ठेव आणि कॉपीराइटचे कार्य पूर्ण करते. २९ फेब्रुवारी १७९६ या दिवशी रॉयल पब्लिक लायब्ररी ऑफ द कोर्ट या नावाने लिस्बन मध्ये हे ग्रंथालय तयार करण्यात आले. १९६९ मध्ये कॅम्पो ग्रांडे परिसरात सध्या असलेल्या ग्रंथालयाची हेतुपुरसस्पर-बनवलेल्या इमारतीत ते हस्तांतरित करण्यात आले. ग्रंथालयाचे पहिले संचालक हे अँटोनियो रिबेरो डॉस सांतोस होते.

त्यावेळी ग्रंथालयाचा उद्देश हा सर्वसामान्यांना दरबारातील संग्रहापर्यंत पोहोचता यावा असा होता, अशा प्रकारे राजदरबारातील खजिना, हस्तलिखिते, चित्रे आणि पुस्तके त्यावेळी केवळ विद्वान आणि ऋषीमुनींनाच उपलब्ध होत. तो उद्देश खोडून काढण्यासाठी ह्या ग्रंथालयाची स्थापना केली गेली.पोर्तुगीज आणि पोर्तुगालविषयीची कागदपत्रे जे कोणत्याही स्वरूपात किंवा फॉरमॅट मध्ये असतील, तसा पोर्तुगीज दस्तऐवज वारसा गोळा करणे, त्यावर प्रक्रिया करणे आणि जतन करणे हे बीएनपीचे ध्येय आहे, मग त्यांचे स्वरूप किंवा वाहक काहीही असो. देशाच्या ग्रंथवारशाचे रक्षण आणि संवर्धन करणे हे बीएनपीच्या मिशनचे आणखी दोन मूलभूत पैलू आहेत, व जे वारशाचे जतन आणि नियंत्रण करण्याची जबाबदारी असलेली संस्था आणि पोर्तुगालच्या ग्रंथसंपदेच्या सर्वात मोठ्या संग्रहाचे रखवालदार अशी दुहेरी भूमिका निभावतात. सुरुवातीला रॉयल बोर्ड ऑफ सेन्सॉरशिपच्या लायब्ररी आणि १८३४ मध्ये संपुष्टात आलेल्या कॉन्व्हेंटच्या लायब्ररीजचा समावेश असलेला हा संग्रह प्रमुख विषयानुसार मोनोग्राफच्या विभागांमध्ये विभागला गेला आहे, वर्षानुवर्षे बीएनपी ला

दान केलेल्या विशेष संग्रहांचा संच आणि ५०,००० पोर्तुगीज नियतकालिक शीर्षकांचा आणि सुमारे २४० परदेशी पुस्तकांचा मोठा संग्रह बीएनपी मध्ये उपलब्ध आहे. जनरल कलेक्शनमध्ये पोर्तुगालमध्ये प्रकाशित झालेल्या आणि 1931 पासून लीगल डिपॉझिट सिस्टमअंतर्गत लायब्ररीला प्रदान केलेल्या सर्व गोष्टींचा पद्धतशीरपणे समावेश आहे. यात पोर्तुगालच्या विद्यापीठांमध्ये तयार केलेले शोधनिबंध आणि इतर शैक्षणिक कामांचाही समावेश आहे, जे 1986 पासून अनिवार्य कायदेशीर अनामत रकमेच्या अधीन आहेत. जनरल कलेक्शन हा बीएनपीचा सर्वात मोठा संग्रह आहे, ज्यात 3 दशलक्षाहून अधिक वस्तू आहेत, त्यापैकी बहुतेक पोर्तुगीज प्रकाशने आहेत. यात सोळाव्या ते एकविसाव्या शतकापर्यंतच्या कालखंडाचा समावेश आहे. जनरल कलेक्शनमध्ये अनेक महत्वाच्या खाजगी ग्रंथालयांचा समावेश आहे, त्यापैकी काही सर्वात महत्वाचे आहेत: 4,408-कार्य फियाल्हो डी अल्मेडा लायब्ररी, जी बीएनपी त 1912 मध्ये समविष्ठ झाली. 4,724 कार्य वरातोजो ग्रंथालय, जे 18 व्या शतकातील कॉन्व्हेंट लायब्ररी आणि त्याचे आयोजन करण्याच्या पद्धतीचे दुर्मिळ उदाहरण आहे; आणि ब्रिटो राटो लायब्ररी, ज्यात 19 व्या आणि 20 व्या शतकातील 16,334 कार्ये आहेत, ज्यात हॅजिओग्राफी, मानसशास्त्र, साहित्य, इतिहास, चरित्रे इत्यादी क्षेत्रांचा समावेश आहे. नियतकालिक विभागात सुमारे ५०,००० वर्तमानपत्रे आणि इतर मालिका शीर्षके आहेत, त्यापैकी सुमारे १२,००० पोर्तुगालमधील वर्तमान प्रकाशने आहेत आणि २४० परदेशातील आहेत, ज्यात ब्राझीलवर भर देण्यात आला आहे. होल्डिंग्समध्ये राष्ट्रीय कव्हरेज सह लिस्बन आणि ओपोर्टो-आधारित प्रेस, सर्व प्रादेशिक प्रेस आणि पॅरिश बुलेटिन, स्कूल जर्नल्स सारख्या इतर नियतकालिक प्रकाशने आणि विविध कंपन्या आणि संस्थांचे अहवाल, हिशेब आणि वर्षपुस्तके यांचा समावेश आहे.

पोर्तुगालच्या नॅशनल लायब्ररीमध्ये विविध प्रकारचे संग्रह आहेत ज्यात अनेक युगांतील, विविध प्रकारचे आणि अनेक विषयांवरील दस्तऐवज समाविष्ट आहेत. ग्रंथालयात असंख्य विशेष संग्रह आहेत आणि त्यापैकी कार्टोग्रॅफी संग्रह नावाचा जुन्या पोर्तुगीज नकाशांचा एक अद्‌भुत संग्रह आहे जो शेकडो वर्षांपूर्वी पोर्तुगीज जगाकडे कसे पाहत होते हे दर्शविते. विविध संग्रहांमध्ये दुर्मिळ पुस्तके आणि हस्तलिखिते; असे संबोधित असलेल्या होल्डिंग्स मधील हा सर्वात मौल्यवान आणि महत्त्वपूर्ण वारसा

समजला जातो. एकूण संग्रहात सुमारे १५,००० निर्देशांक आणि ३६,००० हस्तलिखिते आहेत. दुर्मिळ मुद्रित पुस्तकांचा संग्रह निवडक कामांचा बनलेला आहे ज्यांची दुर्मिळता, वय किंवा प्रकाशन वैशिष्ट्ये त्यांना बीएनपीच्या मुद्रित पुस्तकांच्या "मौल्यवान राखीव" मध्ये स्थान देतात, ज्याची संख्या ३०००० पेक्षा जास्त आहे. बिनपी मध्येदोन मुख्य विभाग आहेत, जे कालखंडाच्या आधारावर विभागले गेले आहेत: १५०० पर्यंत (इन्कुनाबुला); आणि १५०१ पासून छापले गेले (दुर्मिळ पुस्तके). त्यांच्याकडे इतर अनेक संग्रह देखील आहेत, जे विषय, प्रिंटर किंवा विशेष वैशिष्ट्ये यासारख्या अनेक वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे वर्गीकृत केले जातात. त्यांच्याकडे इतर अनेक संग्रह देखील आहेत, जे विषय, प्रिंटर किंवा विशेष वैशिष्ट्ये यासारख्या अनेक वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे वर्गीकृत केले जातात. हिस्टोरिकल आर्काइव्हमध्ये वैयक्तिक आणि कौटुंबिक अभिलेखागारावर भर देऊन विविध स्त्रोतांकडून अभिलेखीय दस्तऐवज असतात. सर्वात जुने दस्तऐवज ११ व्या शतकातील आहेत. एकूण सुमारे ४६६ स्वतंत्र संग्रह (किंवा संग्रहाचे भाग) आहेत. समकालीन पोर्तुगीज संस्कृतीचा संग्रह (एसीपीसी) सध्या १९ व्या आणि २० व्या शतकातील १४८ लेखक आणि इतर व्यक्तिमत्त्वांच्या वैयक्तिक शोधनिबंधांचे संग्रह आहे. फर्नांडो पेसोआ, इका डी क्वेरोस, कॅमिलो कास्टेलो ब्रँको, कॅमिलो पेसान्हा, अँटेरो डी क्वेंटल, ऑलिव्हेरा मार्टिन्स, जैमे कोर्टेसाओ, राऊल प्रोएन्का, व्हिटोरिनो नेमेसिओ, वर्गीलिओ फरेरा आणि जोस सरामागो यांचा त्यामध्ये समावेश आहे. कार्टोग्राफी संग्रहात मुद्रित आणि हस्तलिखित ॲटलास, नकाशे आणि १६ व्या शतकापासून बनविलेल्या आणि किंवा प्रकाशित केलेल्या योजनांसह सुमारे ६८०० शीर्षके आहेत. जरी संग्रहात जगाच्या प्रत्येक भागाचे कार्टोग्राफिक प्रतिनिधित्व समाविष्ट आहे, परंतु बहुतेक गोष्टींचा पोर्तुगाल आणि त्याच्या पूर्वीच्या परदेशी डोमेनचे चित्रण करतात.प्रतिमासंग्रहात (आयकॉनोग्राफी)कागदावर सुमारे १,१७,००० प्रतिमा आहेत आणि १९७६ पासून ग्रंथालयाचा एक विशेष विभाग तयार केला आहे. जे मुळात दुर्मिळ पुस्तके आणि हस्तलिखित विभागाशी संबंधित (मुद्रणे,रेखाचित्रे आणि धार्मिक चित्रे) तीन प्रारंभिक संग्रहांमधून तयार केले गेले होते, परंतु जेव्हा ग्रंथालयाला इतिहास,समाजशास्त्र, कला इत्यादींच्या अभ्यासासाठी त्यांचे महत्त्व पूर्णपणे समजले आणि त्यांचे वारसा मूल्य ओळखले गेले तेव्हा ते वेगळ्या संग्रहात संघटित केले

गेले.बीएनपीचा संगीत संग्रह पोर्तुगालमधील सर्वात महत्वाचा आहे. तो ऐतिहासिक आणि संगीतशास्त्रीय संशोधनासाठी विशेषतः उपयुक्त आहे. यात १२ व्या ते २० व्या शतकातील ५०,००० हून अधिक वस्तू आहेत, त्यापैकी बहुतेक पोर्तुगालमध्ये उत्पादित केल्या गेलेल्या आहेत. मुद्रित आणि हस्तलिखित गुणांव्यतिरिक्त, संगीत विषयांवरील पुस्तके आणि नियतकालिके, लिब्रेटो, कार्यक्रम, पोस्टर्स, छायाचित्रे, विविध वैयक्तिक आणि संस्थात्मक अभिलेखागार आणि संगीत आणि संगीत रेकॉर्डिंगच्या निर्मितीशी संबंधित इतर सामग्री प्रदान करते. दृष्टिहीनांसाठी वाचन संकलन करणे दृष्टिहीनांच्या वाचन सेवे साठी ब्रेल लिपीतील ७,००० हून अधिक वस्तू आहेत, ज्यात ४,००० संगीत कृती आणि १,५७५ ऑडिओ शीर्षकांचा समावेश आहे. ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्याची प्रक्रिया १९८० च्या दशकात सुरू झाली, या संदर्भात पोर्तुगालच्या सर्व ग्रंथालयांना समर्थन देण्याच्या उद्देशाने व्यापक प्रकल्पासह, परिणामी राष्ट्रीय ग्रंथसूची डेटाबेस - पोरबेस ची निर्मिती झाली. तेव्हापासून, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर व्यावसायिक सहकार्याच्या उपक्रमांमध्ये बीएनपीने सहभाग सातत्याने वाढविला आहे, युरोपियन कार्यक्रमांद्वारे सहअर्थसहाय्यित विविध प्रकल्प आणि उपक्रमांमध्ये भाग घेतला आहे आणि संशोधन, प्रगत प्रशिक्षण आणि तांत्रिक विकासासाठी सहकार्य करारांवर कृती विकसित केली आहे. सध्या पोरबेस ऑनलाइन डेटाबेस मध्ये बीएनपी आणि इतर १७० हून अधिक पोर्तुगीज संस्थांमधील ग्रंथसूची शोधता येते.बीएनपी वाचकांसाठी वाचन सेवा, संदर्भ सेवा, ग्रंथसूची माहिती सेवा, आंतरग्रंथालय कर्ज सेवा, कॉपी सेवा इत्यादी सेवा पुरवल्या जातात. वरील माहिती ही खाली दिलेल्या संदर्भाचे मराठी भाषांतर आहे

संदर्भ

https://www.bnportugal.gov.pt/

https://www.cenl.org/wp-content/uploads/2019/07/portugal03-04.pdf

https://viaf.org/viaf/partnerpages/PTBNP.html

https://viaf.org/viaf/partnerpages/PTBNP.html

https://libraryplanet.net/2018/11/24/national-library-of-portugal/

ग्रंथालयात स्वामित्व हक्क कायद्याची अंमलबजावणी

डॉ. मेधा रणजीत धर्मापुरीकर
ग्रंथपाल, के आर एम वाणिज्य व कला महिला महाविद्यालय, नांदेड.

असोसिएशन ऑफ रिसर्च लायब्ररीज नुसार कॉपीराइटचा आदर करणे हा सार्वजनिक हिताचे जतन आणि या कायद्याचा प्रचार करण्याच्या ग्रंथालयाच्या जबाबदारीचा एक आवश्यक भाग आहे. इफ्लाच्या (इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ लायब्ररी असोसिएशन) नुसार कॉपीराइटचा आदर करणे म्हणजे निर्मात्यांच्या सर्जनशीलतेचे मौल्य मान्य करून त्यांच्या कामांवर त्याचाच अधिकार असल्याचे आणि त्यांच्या कामाचा लाभ त्यांनाच मिळाला पाहिजे, ही भूमिका ग्रंथालयाची असली पाहिजे असा इफ्लाचा आग्रह आहे. विविध माहिती व मनोरंजनाच्या स्त्रोतांचे संसाधने ग्रंथ, नियतकालिके व इतर माध्यमाचे संकलन करणे, त्यांचे संग्रहण करणे, जपणूक करणे आणि वाचकांना, संशोधकांना ते हव्या त्यावेळी पुरवणे हे ग्रंथालयांचे कार्य आहे. असे करत असतांना वाचक निर्मात्यांच्या स्वामित्व हक्काचे पालन करत आहे का, याकडे ग्रंथालयांनी लक्ष देणे आवश्यक आहे तसेच बौद्धिक संपदा हक्कासंबंधी ग्रंथालयांनी वाचकांना जागृत केले पाहिजे.

ज्ञानाच्या स्तोत्राचे जतन करणे आणि या माहितीपर्यंत वाचकांना घेऊन जाण्यासाठी ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. तथापि, असे करताना, वाचन साहित्यांच्या व इतर संसाधनांच्या निर्मात्यांच्या स्वामित्व हक्कांचा आदर करत आहेत याची खात्री करण्यासाठी ग्रंथालयानी कॉपीराइट कायद्यातील विविध कलमांचा विस्तृत व सखोल अभ्यास करणे आवश्यक आहे. कॉपीराइट कायद्याने या बाबतीत एक चौकट आखून दिली आहे. या चौकटीमधे राहून ग्रंथालयानी कार्य केले पाहिजे. नैतिक आणि कायदेशीर गांभीर्याचे भान ठेऊन या नियमांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

स्वामित्व हक्क कायदा मूळ लेखनाच्या निर्मात्यांना (लेखक, प्रकाशक इत्यादी) त्यांच्या कार्यात वर्तमान काळातील बदलांचा समावेश करुन नवी आवृत्ती प्रकाशित करण्याचे, त्याचे वितरण आणि प्रदर्शित करण्याचे अधिकार प्रदान करतो. हे अधिकार

मर्यादीत अपवादांद्वारे संतुलित आहेत, जे शैक्षणिक आणि संशोधन हेतूंसाठी, वाजवी वापरासारख्या विशिष्ट परिस्थितीत स्वामित्व हक्क प्रदान केलेल्या सामग्रीचा वापर करण्यास परवानगी देतात.

ग्रंथालये हे ज्ञानाचे/माहितीचे संरक्षक असतात आणि त्यामुळे माहितीपर्यंत वाचकांना घेऊन जाण्याची,तसेच त्यांच्या हाती काही काळासाठी ही माहिती साधने सुपूर्द करण्याचे स्वातंत्र्य असले तरी, स्वामित्व हक्क कायद्यांची अंमलबजावणी करण्याची त्यांची जबाबदारी असते.

ही जबबादारी पार पाडताना खालील बाबींचा विचार करावा लागतो.

१. अधिग्रहण आणि वितरण: ग्रंथालयांनी स्वामित्व हक्क नोंदवलेली संसाधने मिळवण्यासाठी आणि वाचकांना उपलब्ध करण्यासाठी परवानगी किंवा परवाने घेणे आवश्यक आहे. यामध्ये पुस्तके, नियतकालिके तसेच इतर साहित्याच्या प्रती खरेदी करणे किंवा स्वामित्व हक्क धारकाकडून प्रती देण्यासाठी परवानगी घेणे यांचा समावेश असू शकतो. सध्या इ-संसाधनाच्या बाबतीत तर हे आवश्यक झाले आहे.

२. आंतर ग्रंथालयीन प्रासंगिक देवघेव: कोणतेही ग्रंथालय हे वाचन साहित्याच्या व इतर संसाधनाच्या दृष्टीने परिपूर्ण नसते. पण वाचकांची मागणी मात्र भिन्न असते. ग्रंथालयात उपलब्ध नसलेले वाचन साहित्याची मागणी वाचकाने केल्यास दुसऱ्या ग्रंथालया सोबत वाचन साहित्याची देवाणघेवाण शेअर करण्यासाठी एकापेक्षा अधिक ग्रंथालये आंतर ग्रंथालयीन प्रासंगिक देवघेव योजनेमध्ये सहभागी होऊ शकतात. तथापि, असे करताना त्यांनी कॉपीराइट कायदे आणि परवाना करारांचे पालन केले पाहिजे.

३. डिजिटल संग्रह: अलीकडे ग्रंथालये त्यांच्या संग्रहांचे डिजिटायझेशन करत आहेत, जेणेकरून व्यापक प्रमाणात वाचकांना सदरचे वाचन सहित्य सहज उपलब्ध करून देणे शक्य होऊ शकेल. अशावेळी ग्रंथालयानी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की त्यांनी वाचन सहित्याचे डिजिटायझेशन करण्याची मूळ निर्मात्याची परवानगी घेतली आहे का ? आणि ते वाचन सहित्य ऑनलाइन उपलब्ध करून देताना ते कॉपीराइट कायद्यांचे पालन करत आहेत का ?.

४. वाजवी वापर: (फेयर युज) अमेरिकन कायद्यात एक तरतूद आहे.ग् वाचनालये टीका, टिप्पणी,बातम्यांचे वृत्तांकन, अध्यापन, शिष्यवृत्ती किंवा संशोधन यांसारख्या उद्देशांसाठी स्वामित्व हक्क सामग्रीचा वाजवी वापर करता येईल. तथापि, अशा वाजवी वापरासाठी चार घटकांचा विचार केला पाहिजे वापराचा उद्देश आणि वैशिष्ट्य, कॉपी केलेल्या कामाचे स्वरूप, वापरलेल्या भागाचा हिस्सा आणि महत्त्व तसेच संभाव्य वाचकांवर वापराचा होणारा प्रभाव. थोडक्यात वापरात घेतलेल्या भागाचे प्रयोजन काय होते.

५. संरक्षण: वाचनालये वाचनसाहित्य विषेशत: दुर्मिळ वाचन साहित्य जतन करण्याच्या हेतूने कॉपीराइट केलेल्या साहित्याच्या प्रती बनवू शकतात. तथापि, त्यांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की या प्रती परवानगीशिवाय इतर कारणांसाठी वापरल्या जाणार नाहीत. कॉपीराइट कायद्यांचे पालन करण्यासाठी,

ग्रंथालयांनी खालील गोष्टींची पूर्तता करावी.

१. **कर्मचारी आणि वाचकांना शिक्षित करा :** ग्रंथालयांनी त्यांचे कर्मचारी आणि वाचकांना कॉपीराइट कायदे आणि अनुपालनाच्या सर्वोत्तम पद्धतींबद्दल शिक्षित केले पाहिजे.

२. **निरीक्षण आणि अपडेट धोरणे :** कॉपीराइट कायदे आणि परवाना करारांच्या पालनाची अमलबजावणी व्यवस्थित व्हावी या दृष्टीने ग्रंथालयांनी नियमितपणे त्यांच्या धोरणांचे आणि कार्यपद्धतींचे पुनरावलोकन करावे आणि त्यात नवीन नियमानुसार, परिस्थितिनुसार आवश्यक ते बदल करावेत.

३. **कायदेशीर सल्ला :** कॉपीराइट संदर्भात शंका असेल, विशेषत: संग्रहांचे डिजिटायझेशन करताना किंवा कॉपीराइटचे उल्लंघन करणाऱ्या पद्धतीमध्ये गुंतताना ग्रंथालयानी कायदेशीर सल्ला घ्यावा.

४. **'अधिकार व्यवस्थापन' सूचनेचा आदर करा :** ग्रंथालयानी कॉपीराइट केलेल्या वाचनसाहित्याच्या संबंधित कॉपीराइट सूचना आणि परवाना अटी यासारख्या अधिकार व्यवस्थापन सूचनांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे केली पाहिजे.

५. कॉपीराइट सूचनाचे पालन करणारे फलक कॉपीराइट कायदा, नियम, आणि सूचना या बाबत चे पालन होत असल्याचे फलक ग्रंथालयानी ग्रंथालयात दर्शनी भागात लावावेत.

साधारणत त्या फलकावर या सूचना लिहाव्यात

१. हे ग्रंथालय बौद्धिक हक्क संपदेच्या कायद्याचे पालन करते.

२. हे ग्रंथालय वाचन साहित्याच्या वाजवी वापराच्या नियमाचे पालन करते.

३. इथे ग्रंथ, नियतकालिकांचे व इतर वाचन साहित्याचे झेरॉक्स कॉपी वाचकांना दिले जात नाहीत/ किवा बाहेरून आणून वाचण्यास परवानगी दिल्या जात नाही.

४. आवशकते नुसार दुर्मिळ वाचन साहित्याचे झेरॉक्स किवा डिजिटायझेशन हे कॉपीराइट कायद्याचे पालन करूनच केले जाते.

५. वाचकांना वेळोवेळी स्वामित्व हक्क कायद्या बाबत सतर्क केले जाते.

६. आवशकते नूसार वाचन साहित्याच्या निर्मात्याशी परवाने/करार काढ्ले/केले जातात. ग्रंथालयानी वाचन साहित्य सामग्री निर्मात्यांच्या अधिकारांचा आदर करताना वाचकांना ग्रंथ,नियतकालिके, इ-संसाधने या द्वारे माहिती उपलब्ध करून ते प्रदान करण्याचे त्यांचे ध्येय पूर्ण करण्यासाठी कॉपीराइट कायद्यांचे पालन करणे आवश्यक आहे. कॉपीराइट कायद्याच्या मूलभूत गोष्टी समजून घेऊन, कर्मचारी आणि वापरकर्त्यांना शिक्षित करून आणि सर्वोत्तम पद्धती लागू करून, ग्रंथालये हे सुनिश्चित करू शकतात की ते कॉपीराइट कायद्याच्या चौकटीत नैतिक आणि कायदेशीररित्या कार्य करत आहेत.

ग्रंथालयीन सेवा-सुविधा प्रदान करण्यासाठी क्यूआर (QR) कोड तंत्रज्ञानाचा वापर

डॉ. भगवान आर. डोके

ग्रंथपाल

दगडोजीराव देशमुख कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, वाळूज, बजाज नगर, ता. व जि. छत्रपती संभाजीनगर, महाराष्ट्र, ४३११३६

प्रा. रोहिदास भिमराव राठोड

डेलनेट- नेटवर्क असिस्टंट (DCUP, New Delhi) &

Ph. D. Research Student (SPPU)

E-mail: rbbrathod@gmail.com

सारांश

आजच्या माहिती तंत्रज्ञान युगामध्ये, नवनवीन तंत्रज्ञानाचा शोध लागत आहे. या विज्ञान तंत्रज्ञान युगात जगत असतांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या गोष्टी शिकायला मिळाले आहेत उदा. सोशल मीडिया, QR (Quick-Response Code) कोड, तंत्रज्ञान, ई-साहित्य, ई-संसाधने, ई-ग्रंथालय इत्यादी. आज प्रत्येक क्षेत्रात माहिती व तंत्रज्ञान झपाट्याने विकसित होत आहेत तसेच वापर करत आहे. आज सगळ्याच क्षेत्रात काम करत असतांना या गोष्टी महत्त्वाच्या मानल्या जात आहे तसेच ते शिकायला व वापरायला देखील मिळत आहे. यामध्ये प्रामुख्याने शैक्षणिक क्षेत्रात खास करून ग्रंथालय विभागात QR कोडचा वापर सर्रासपणे होतांना दिसत आहेत. याद्वारे योग्य वेळी, योग्य ते ग्रंथ/पुस्तके वाचकांना देव-घेव केल्या जात आहेत. यामुळे दिवसेंदिवस ग्रंथालय द्वारे दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधा हे वाचकांना लगेचच काही सेंकदांत मिळत आहे. आज ग्रंथालय हे डिजिटलकरणाकडे वळले गेले आहेत. त्यामुळे QR कोड मार्फत स्मार्ट ग्रंथ प्रकाशित केले जात आहेत, स्मार्ट ग्रंथालय विभागातुन स्मार्ट ग्रंथ वाचकांना स्मार्ट ग्रंथपाल माहिती व ई-वाचन साहित्य देव-घेव करत आहे. या मध्ये भर पडली QR कोड या आज्ञावलीची. क्विक रिस्पॉन्स कोड जो माहिती संग्रहित करतो, डिजिटल परस्परसंवाद आणि माहितीची देवाणघेवाण सुलभ करतो.

वाचकांच्या माहितीविषयक गरजा सुलभ करण्यासाठी ग्रंथालय सेवा आणि संसाधनांमध्ये QR कोड महत्वपूर्ण प्रणाली आहे. सदरील शोधनिबंधामध्ये पुढील बाबीवर सविस्तर माहिती दिली आहे. क्यूआर कोडचा इतिहास, क्यूआर कोडचे प्रकार, क्यूआर कोड तयार करण्याची पध्दत, क्यूआर कोडचा उपयोग, QR कोडच्या संरचनेतील मुख्य घटक, क्यूआर कोड तयार करण्यासाठी वेबसाईट, ग्रंथालयात क्यूआर कोड चा उपयोग, क्यूआर कोडचा फायदे आणि तोटे, ग्रंथालयीन सेवा प्रदान करण्यासाठी QR कोडचा वापर. वरील सर्व गोष्टी लक्षात घेता हा पेपर ग्रंथ वाचकांना, ग्रंथालय विभागाला व ग्रंथपाल वर्गांना फायदेशीर ठरेल असे म्हणता येईल. कारण QR कोडचा वापर गे झपाट्याने वाढत जात आहेत आणि ते प्रत्यकांनी लक्षात घेऊन आपल्या वेबसाईटवर समाविष्ट केले पाहिजे तसेच आपल्या ग्रंथालय विभागात दिल्या जाणाऱ्या सेवा-सुविधा हे QR द्वारे दिल्या गेल्या पाहिजे. अगदी सहज व सुलभ पद्धतीने QR द्वारे माहिती व पुस्तके उपलब्ध करून देता येईल.

आज वेगवेगळ्या प्रकारच्या ग्रंथालय विभागात QR कोडचा वापर होत आहेत उदा. शालेय, महाविद्यालयात, विद्यापीठ व संशोधन ग्रंथालय विभागात योग्य वाचकांना, योग्य माहिती पुस्तके योग्य वेळी व योग्य ठिकाणी दिल्या जात आहेत. वाचकांचा व ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांचा वेळ वाचवा म्हणून अश्या गोष्टी लक्षात घेतल्या पाहिजेत.

प्रस्तावना

गरज ही शोधाची जननी आहे हि म्हण तर तुम्ही ऐकलीच असेल, याच म्हणी प्रमाणे पूर्वी काही माहिती चिन्हांकित करायला बारकोड चा वापर केला जात होता. आता डिजिटल युगात वावरत असताना नवी क्रांती घडली आहे. नोटबंदी आणि कोरोना काळात लॉकडाऊननंतर डिजिटल पेमेंटमध्ये मोठी वाढ झाली. मात्र या बारकोड वापरावर काही मर्यादा असल्यामुळे जसे कि हा बारकोड स्कॅन करण्यासाठी

विशिष्ट्य प्रकारच्या बारकोड स्कॅनर ची गरज भासत होती. "क्यूआर कोड" हे एक प्रकारचं २-डीमेंशनल (2D) बार कोड आहे ज्यात बरोबर माहिती संग्रहित केली जाते. QR कोडला क्विक रिस्पॉन्स कोड असे म्हणतात. हे कोड चौकोन आकाराचे असते. क्यूआर कोडसाठी तयार केलेली माहिती बारीक, कोडमध्ये संग्रहित केली जाते आणि ती त्वरितपणे वाचली जाते स्मार्टफोन, टॅबलेट, किंवा कॅमेरा-एनेबल्ड डिव्हाइसद्वारे. क्यूआर कोडची एक विशेषता हे आहे की त्यात अनेक माहिती एकाच कोडमध्ये संग्रहित केली जाते. वेबसाइट लिंक, संपर्क माहिती, इलेक्ट्रॉनिक पेमेंट्स, विपणी, सूचनांसाठी, वेगवेगळी यादी. क्यूआर कोड विचारलेल्या व्यक्तीच्या स्मार्टफोनमध्ये स्कॅन केल्यास, त्याची माहिती स्क्रीनवर दाखवली जाते आणि वापरकर्त्याच्या इच्छेनुसार क्रिया केली जातात.

ग्रंथालय हे ज्ञान आणि माहितीसाठी एक महत्त्वाचं केंद्र आहे. ह्या स्थानावर कार्यरत असलेल्या वाचकांना त्वरित आणि सोपऱ्या पद्धतीने ग्रंथालयातील सामग्रीची माहिती मिळवणे आवडतं. ग्रंथालय सेवांच्या उपयोगकर्तांना सुविधा देणे हे महत्त्वाचं आहे. QR कोड बारकोडमुळे त्वरित आणि सोप्या पद्धतीने माहिती मिळवून त्याद्वारे अधिक सुविधा दिली जाते. ग्रंथालयातील पुस्तके यादी, नियम, सूचना, लेख यादी, जर्नल्स यादी, ई-रिसोर्सेस संदर्भात माहिती, विविध यादी आणि इतर साहित्याची जाणकारी त्वरित मिळण्यासाठी QR कोडद्वारे स्कॅन करण्याची सुविधा आहे.

आज वाचन साहित्य हे झपाट्याने बदलत चालले आहेत. वाचक हे दिवसेंदिवस ऑनलाइन ई-लेखन करून ई-वाचन साहित्य प्रकाशित केल्या जात आहात उदा. ई-लेख, ई-मासिके, ई-पुस्तके, ई-संदर्भ ग्रंथ, ई-कथा/कादंबरी इत्यादी. याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रकारच्या ई-वाचन साहित्य डेटाबेस, ग्रंथालय नेटवर्क इत्यादी देखील QR द्वारे देता येईल. वाचक ग्रंथालय विभागात येताच त्यांना पुस्तकांची नवीन आवृत्ती तसेच वेगवेगळ्या प्रकारचे सेवा-सुविधा स्कॅन करून घेता येईल. एकतर वाचकांचा वेळ वाचेल आणि दुसरं म्हणजे त्यांनी हवी ती माहिती मिळेल. खास करून QR द्वारे वेगवेगळ्या विषयांवर माहिती दिल्या जात आहेत. हे वाचकांना ग्रंथालयातील सामग्रीच्या बारकोडसह माहिती मिळवण्यास अनुमती देते. या प्रणालीच्या उपयोगांमुळे, वाचकांना वा शोधकर्त्यांना ग्रंथालय साहित्याची विस्तृत

माहिती, लेखकांची माहिती, किंवा पुस्तकांच्या बारकोडद्वारे त्वरितपणे पहाण्याची सुविधा मिळते. या प्रक्रियेच्या माध्यमातून वाचक अथवा शोधकर्ता त्वरित माहिती प्राप्त करू शकतात. काही शेकंदात ग्लोबल स्थरांवर कुठेही, केव्हाही आणि कोणत्याही प्रकारची माहिती उपलब्ध करून देता येईल. QR द्वारे योग्य वाचकांना योग्य वेळी योग्य ती माहिती उपलब्ध करून दिली जात आहेत.

क्यूआर कोडचा इतिहास

क्यूआर कोड हे बार कोड आहे. ज्याचा विकास 1994 साली जापानमध्ये झाला. आपल्याला त्याचं आविष्कार करणारं इंजिनीअर डेन्स डिवेलोपमेंट कॉर्पोरेशन (Denso Wave Corporation) आहे. त्यांनी त्या कोडने तयार केलेलं असंख्य विशेषांकित सरकारी डेटा प्रबंधनात वापरून सुधारित केले. 1994 मध्ये इंटरनॅशनल स्टँडर्डच्या रूपात QR code ISO/IEC 18004:2000 म्हणून मान्यता मिळाली. आता, हे कोड विविध उद्दिष्टांसाठी वापरले जाते, जसे की उद्योजकी, उपभोक्तांसाठी लिंकसाठी, डिजिटल पेमेंटसाठी, उपभोक्तांसाठी टिकिटसाठी, वापरकर्त्यांसाठी बिल्साठी, वैयक्तिक आपली माहितीसाठी, विभागांसाठी व इतर विविध उद्दिष्टांसाठी. तसेच शैक्षणीक क्षेत्रात, राजकीय क्षेत्रात, धार्मिक क्षेत्रात, सामाजिक क्षेत्रात, आर्थिक क्षेत्रात अश्या वेगवेगळ्या क्षेत्रात सर्रासपणे QR कोडचा वापर होत आहे. क्यूआर कोडचा उपयोग वाढत असताना, त्याचे विकास सुधारित आणि त्याचे प्रसारण सर्वत्र वाढत गेले.

त्यानुसार, आज त्याचा वापर विविध क्षेत्रांमध्ये केला जातो, आणि हे एक विश्वसनीय आणि विकसीत किंवा इंटरनॅशनल स्टँडर्ड एकमेकांतर संप्रेषण माध्यम बनलं आहे. यात ग्रंथालय क्षेत्र देखील मागे राहिला नाही. आज पुस्तके देखील QR कोडनी प्रकाशित होत आहे तसेच ग्रंथालय विभागामार्फत QR कोडनी सेवा-सुविधा देव-घेव करत आहे. आज वेगवेगळी वाचन साहित्य हे QR कोडवर उपलब्ध करून दिली गेली आहे. आज वाचक कधीही मनसोक्त ई-वाचन साहित्य वाचन करत आहे.

क्यूआर कोडचे प्रकार :

कोड हे विविध प्रकारचे असतात, ज्यांना वापरून विविध उद्दिष्टांतील आणि व्यावसायिक किवा संस्था वापरू शकता. प्रमुख क्यूआर कोडचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत:

QR Code मॉडल 1 (Numeric Code) : या प्रकाराचे कोड संख्यांकांसाठी वापरले जाते. हे फक्त 0 ते 9 अंक वापरून बनविले जाते.

- QR Code मॉडल 2 (Alphanumeric Code) : हे कोड अल्फान्यूमेरिक वर्ण, आणि 0 ते 9 संख्यांक वापरून बनविले जाते. त्यामुळे विचारलेली माहिती आणि लिंक्स त्वरित तयार करण्यात सुविधा होते.
- QR Code मॉडल 3 (Kanji Code) : आपली निर्माणार्थ कॉडसह विविध कंजी (जापानी चिन्हे) वापरले जाते. हे मुख्यत: जापानमध्ये वापरले जाते.
- Micro QR Code : हे सामान्य क्यूआर कोडपेक्षा सुक्ष्म आहे आणि अक्षरांकी किंवा संख्यांकांसाठी वापरले जाते.
- iQR Code (Structured Append) : आपल्या महत्त्वपूर्ण आणि विशिष्ट डेटा बरोबर मेटाडेटा साठी वापरलेला कोड.
- Frame QR Code: हे विशेष प्रकारचे कोड आहे ज्यात कोडचं वर्गकारी प्रमाणे तयार केलेले असतात.

QR कोडच्या संरचनेतील मुख्य घटक :

QR कोड किंवा क्विक रिस्पॉन्स कोड हा द्वि-आयामी मॅट्रिक्स बारकोड आहे, जो माहिती संचयित करू शकतो. उत्पादना दरम्यान ऑटोमोटिव्ह भागांचा मागोवा घेण्यासाठी डेन्सो वेव्ह नावाच्या जपानी कंपनीने 1994 मध्ये ते प्रथम तयार केले होते. मार्केटिंग, पेमेंट, तिकीट आणि बरेच काही यासह विविध ॲप्लिकेशन्ससाठी QR कोड मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाऊ लागले आहेत.

QR कोडच्या संरचनेत अनेक मुख्य घटक पुढील प्रमाणे

- Finder Patterns: हे QR कोडच्या कोपऱ्यात असलेले तीन चौरस नमुने आहेत. ते QR कोड रीडरला कोड शोधण्यात आणि दिशा देण्यास मदत करतात.
- Alignment Patterns: हे QR कोडमध्ये नियमित अंतराने ठेवलेले लहान चौरस नमुने आहेत. ते कोड स्कॅन करताना उद्‌भवू शकणाऱ्या विकृतीची भरपाई करण्यासाठी वापरले जातात.
- Timing Patterns: हे शोधक नमुन्यांमधील गडद आणि हलके मॉड्यूल्स आहेत. ते QR कोडच्या अचूक वाचनात मदत करतात.

- Data Modules : काळा आणि पांढरा चौरस डेटा मॉड्यूल बनवतात. या मॉड्यूल्सची मांडणी QR कोडमध्ये साठवलेली माहिती एन्कोड करते. डेटा अंकीय, अल्फान्यूमेरिक, बायनरी किंवा कांजी वर्ण दर्शवू शकतो.
- Quiet Zone: QR कोडच्या सभोवतालच्या पांढऱ्या जागेचा एक मार्जिन, जो QR कोड रीडरला त्याच्या सभोवतालपासून कोड वेगळे करण्यासाठी आवश्यक आहे.
- Error Correction: डेटा अखंडता सुनिश्चित करण्यासाठी QR कोड रीड-सोलोमन त्रुटी सुधारणेचा वापर करतात. याचा अर्थ असा की QR कोडचा काही भाग खराब झाला किंवा वाचता न येता, तरीही माहितीची पुनर्रचना केली जाऊ शकते.
- QR कोड विविध प्रकारची माहिती संचयित करू शकतात, यासह:
- अंकीय डेटा (0-9)
- अल्फान्यूमेरिक डेटा (0-9, A-Z, जागा, $, %, *, +, -, ., /, :)
- बायनरी डेटा (0 - 1)

विविध प्रकारचे डेटा एन्कोड करण्याची क्षमता आणि त्रुटी सुधारण्याची वैशिष्ट्ये QR कोड्सना अष्टपैलू आणि विस्तृत अनुप्रयोगांसाठी मजबूत बनवतात.

क्यूआर कोडचा उपयोग :

QR कोडचा उपयोग अनेक लाभांसाठी केला जातो. त्याचा उपयोग माहिती विनामूल्ये व वापरकर्त्यांना थोडक्यात समय वाचवण्यात मदत करतो. यामुळे, क्यूआर कोडचा उपयोग विविध क्षेत्रांतर्गत केला जातो.

- **शीघ्रप्रदान :** क्यूआर कोड स्कॅन करणे त्वरित माहिती प्राप्त करण्यात मदत करते. एकदम विनामूल्य माहितीही शीघ्रप्रदान होते.
- **ऑटोमेटेड लिंक :** क्यूआर कोड एकमेकांतर स्थानीय वा वेब लिंकसह संबंधित किंवा विस्तृत माहितीसह संबंधित आहे. यामुळे उपभोक्ते त्वरितपणे अधिक माहिती प्राप्त करू शकतात.
- **व्यावसायिक वापर :** व्यावसायिक क्षेत्रात, क्यूआर कोडचा उपयोग विभिन्न प्रकारच्या उद्योजकांना केला जातो. व्यावसायिक कार्यांसाठी संपर्क किंवा उत्पादनांची विशेषता प्रदान करण्यात मदत होते.

- **डिजिटल पेमेंट्स :** क्यूआर कोडचा उपयोग पैसे भरण्यात, खरेदी किंवा लेन-देनात सुरक्षितता वाढवितात.
- **ऑनलाइन परीक्षण :** क्यूआर कोडचा उपयोग परीक्षांसाठी ऑनलाइन पंधरावडा, प्रवेशपत्रे, किंवा इतर आवश्यक विवरणे प्राप्त करण्यात मदत करतो यासाठी, क्यूआर कोड हे सुरक्षित असते, ज्यामुळे ते विविध क्षेत्रांमध्ये आवडले जाते.

क्यूआर कोड तयार करण्यासाठी वेबसाईट :

- www.the-qrcode-generator.com
- https://www.qr-code-generator.com/
- https://goqr.me/
- https://www.qrcode-monkey.com/
- https://www.adobe.com/in/express/feature/image/qr-code-generator
- https://me-qr.com/

क्यूआर कोड तयार करण्याची पध्दत :

ऑनलाइन सेवांच्या माध्यमातून आपले स्वतंत्र क्यूआर कोड तयार करू शकता. येथे काही स्टेप्स दिलेले आहेत, ज्यांना अनुसरून आपले क्यूआर कोड तयार करू शकता

- **ऑनलाइन क्यूआर कोड तयार करण्यासाठी संकेत :** आपल्या वेब ब्राउझरमध्ये "QR code generator" लिहा.
- **वेबसाइट निवडा :** तुमचे वेबसाइट निवडा ज्यामुळे तुमचे क्यूआर कोड तयार वापरण्यात येईल.
- **माहिती भरा:** टेक्स्ट, लिंक, ईमेल, व्यावसायिक माहिती, आणि ग्रंथालासंदर्भातील माहिती पीडीफ फॉरम्याट मध्ये जेनरेट करा.
- **स्थान निवडा :** जनरेट केलेली पीडीएफ फाईल तुमच्या जीमेलच्या गुगल ड्राइवर अपलोड करा, नंतर फाईल share anyone with the link या वर क्लिक करा नंतर कॉपी लिंक वर क्लिक करा .
- **क्यूआर कोड तयार करा :** क्यूआरकोड generate वेब साईटवर जाऊन कॉपी लिंक पेस्ट करा, त्यानंतर Generate बटणावर क्लिक करा. तुमचे क्यूआर कोड

तयार होईल. त्याची इमेज डाउनलोड करण्यात येईल. आपले क्यूआर कोड तयार झालंय की, तुम्ही हे तुमच्या प्रोमोशनल साहित्यांतर्गत किंवा इतर उद्दिष्टांसाठी वापरू शकता.

ग्रंथालयात क्यूआर कोड चा उपयोग :

क्यूआर कोडचा उपयोग केवळ पुस्तकांची माहितीसाठीच नसून, त्याचा वापर काही इतर प्रकारे सुधारितपने करू शकतो, ते पुढील प्रमाणे:

- पुस्तक स्कॅनिंग: पुस्तक स्कॅनिंग सुविधा घेऊन, पुस्तक वाचण्याची प्रक्रिया वाचकांसाठी सोपी बनविते. प्रत्येक पुस्तकाच्या वाचकांना त्याची मुद्रांकने, सारांश, विमोचन दिले जाऊ शकते.
- डिजिटल लेंडिंग लायब्ररी कार्ड: क्यूआर कोडसह डिजिटल लायब्ररी कार्ड प्रदान केले जाऊ शकते. वाचक कोणतीही पुस्तक घेतली की किंवा दिली की, त्याची माहिती त्वरित डिजिटल कार्डवर अपडेट होईल.
- पुस्तक यादी आणि उपलब्धता: क्यूआर कोडचा उपयोग करून पुस्तक यादी, उपलब्धता, आणि वर्तमानपत्र माहिती मिळउ शकतो.
- डिजिटल नोटिस आणि सूचना: लायब्ररी इवेंट्स, किंवा इतर सूचनांसाठी क्यूआर कोडसह लिंक तयार केले जाऊ शकते.
- आत्म-सेवा किओस्क: लायब्ररीमध्ये आत्म-सेवा किओस्क स्थापित करून, वाचकांना पुस्तकांची शोध, लेंडिंग, वापर, इत्यादीसाठी सुविधा दिली जाऊ शकते. एकदमीय, "क्यूआर कोड" लायब्ररीमध्ये सुधारित करण्यात मदत करू शकतो आणि वाचकांसाठी अधिक सुरक्षित, सुविधाजनक, आणि साकारण्यात काम करू शकतो.
- पुस्तकाची माहिती: पुस्तकांच्या कविता, लेखक, किंवा इतर माहितीसाठी क्यूआर कोडचा उपयोग केला जातो. वाचक क्यूआर कोड स्कॅन केल्याने त्वरितपणे आपल्या स्मार्टफोनमध्ये पुस्तकाची संपूर्ण माहिती प्राप्त होते.
- डिजिटल लायब्ररी कार्ड: वाचकांना विशेष विशेषतांसह संपुर्ण पहा, त्यासाठी वाचकांना त्याचे डिजिटल लायब्ररी कार्ड मिळवायचे असल्यास, क्यूआर कोडचा उपयोग केला जातो. पुस्तकालयातील क्यूआर कोडसही संबंधित केलेली विविध

सेवांची संख्या अनेक आहे. या सेवांमध्ये काही मुख्य सेवां आणि उपसेवांची आपल्याला माहिती आहे. येथे काही मुख्य सेवांची माहिती दिलेली गेलेली आहे:

- मल्टीमीडिया सामग्री योग्यतेची माहिती: क्यूआर कोडसही वापरकर्त्यांना विविध प्रकारची मल्टीमीडिया सामग्रीसाठी योग्यतेची माहिती मिळवायला मदत होते. हे साहित्य, ऑडिओ, व्हिडिओ, डाउनलोड ऑप्शनसही जोडलेले असते.
- डिजिटल पुस्तके: क्यूआर कोडची सहायता करून वाचक डिजिटल पुस्तके वाचू शकतो. या सेवेमध्ये पुस्तकालयाने विविध डिजिटल पुस्तकांची योग्यता मिळवू शकते.
- इंफॉर्मेशन साहित्य आणि सुविधांची माहिती: क्यूआर कोडसही वापरकर्त्यांना पुस्तकालयातील इंफॉर्मेशन साहित्य आणि सुविधांची माहिती मिळवायला मदत होते. येथे आपल्याला विशेष साक्षरता सेवा, समाचार अपडेट्स, लायब्रेरियन संपर्क, इत्यादीसाठी मार्गदर्शन केला जातो.
- इंटरलाइब्रेरी लोनसेवा: आपल्या पुस्तकालयामध्ये एक अन्य सहाय्यक सेवा किंवा पुस्तकालयातील इंटरलाइब्रेरी लोनसेवा क्यूआर कोडच्या माध्यमातून योग्यता मिळवू शकते.
- पुस्तकालय सदस्यता प्रबंधन: क्यूआर कोडसही सदस्यतेसाठी नवीन पंधरावडा किंवा पुनर्निर्माण करून पुस्तकालय सदस्यता प्रबंधन सुधारित करू शकते. यांच्या प्रसाराने, क्यूआर कोडसही पुस्तकालयातील सेवांची सुधारित करण्यात आणि वाचकांना सुविधांचं वापर करण्यात मदत होतं.
- ग्रंथालयीन सेवा प्रदान करण्यासाठी QR कोडचा वापर: लायब्ररी वेबसाइट, लायब्ररी यू ट्यूब व्हिडिओ, लायब्ररी नोटीस, लायब्ररी मॅन्युअल, पुस्तकांची यादी, जर्नल्सची यादी, वाचकांची यादी, OPAC, ग्रंथसूची डेटाबेस, न्यूज पेपर क्लिपिंग सेवा, जुन्या प्रश्नपत्रिकांसाठी, लायब्ररी वापरकर्त्यांचा अभिप्राय, ई-संसाधनांची यादी, अभ्यासक्रम या सर्वांचे स्वतंत्र QR कोड तयार करून चांगल्या प्रकारे ग्रंथालयीन सेवा वाचकांना देऊ शकतो.

क्यूआर कोडचे फायदे :

क्यूआर कोडचा मुख्य उद्दिष्ट माहितीचं सुरक्षित व वाचनीयता सुधारित करने आहे, त्यामुळे वापरकर्त्यांना सुविधा देणं आणि विविध उद्दिष्टांसाठी वापरण्यात आलेले आहे.

- अधिक सुविधा देणे: क्यूआर कोडसह, वापरकर्त्यांना विविध प्रकारची माहिती सुरक्षितपणे व प्रभावीपणे मिळवण्यात आली पाहिजे.
- त्वरित डेटा प्रवाह: क्यूआर कोडचा उपयोग केवळ स्मार्टफोन किंवा इतर संबंधित साधनांसाठी आहे, ज्यामुळे डेटा त्वरित आणि सुरक्षितपणे प्रवाहित होतो.
- डिजिटल पेमेंट्स: क्यूआर कोडचा उपयोग डिजिटल पेमेंटसाठीही केला जातो. वापरकर्त्यांना विचारलेली रक्कम देण्यात आणि घेण्यात सुविधा मिळते.
- ऑनलाइन परीक्षण: प्रवेशपत्र, परीक्षेची माहिती, किंवा इतर ऑनलाइन परीक्षणांसाठी क्यूआर कोडसह त्वरितपणे वापरला जातो.
- त्वरित योग्यतेची सुधारणा: क्यूआर कोड हे विद्यार्थ्यांना त्वरितपणे योग्यतेसाठी माहिती प्रवाहित करू शकते. पुस्तकालयातील सामग्री, साहित्य, किंवा इतर संग्रहांची माहिती त्वरित आणि सरलपणे उपलब्ध होऊ शकते.
- अनलॉक स्मार्ट सर्विसेस: क्यूआर कोडसही वापरकर्त्यांना त्वरित स्मार्ट सेवा अनलॉक करण्यात मदत करू शकते. पुस्तकालयाच्या इंफॉर्मेशन साहित्य, डिजिटल सामग्री, विशेष साक्षरता सेवांची माहिती, इत्यादी.
- डिजिटल प्रवास आणि सुविधा: ग्रंथालयातील सामग्री किंवा पुस्तकांची माहिती तुमच्या स्मार्टफोन किंवा टॅबलेटवर उपलब्ध असताना, वापरकर्त्यांना डिजिटल प्रवास अनुभवायला संधी देते.
- सुरक्षित आणि सहज: क्यूआर कोडसही वापरकर्त्यांना योग्य आणि सुरक्षितपणे माहिती मिळवायला मदत करू शकते. या साधनांमध्ये लिंकसाठी अत्यंत सुरक्षित बनविलेलं आहे.
- योग्यता सुधारित करणे: क्यूआर कोडसही विशेष विद्यार्थी सेवा, खोज, किंवा अभ्यास क्षमता विकसित करण्यात मदत करू शकते.

क्यूआर कोडचे तोटे :

- सुरक्षिततेची कमी: क्यूआर कोड आपल्या माहितीसाठी एक लिंकसाठी वापरला जातो, आणि हे लिंक खुलवण्यासाठी इंटरनेटचा उपयोग होतो. जर या लिंकचं स्रोत सुरक्षित नसतं, तर वापरकर्त्यांना चोरी किंवा ह्याकिंगची धोके असतात.
- स्मार्टफोनचं आवड: क्यूआर कोड वाचण्यासाठी स्मार्टफोन किंवा इतर समर्थन करणारे उपकरण लागतात.
- केवळ डिजिटल सुविधा: क्यूआर कोड, ज्यामुळे वाचक डिजिटल सुविधेचा वापर करतो, त्यामुळे केवळ स्मार्टफोन किंवा इतर साधनांसह जोडलेल्या वाचकांसाठी उपयुक्त होतो.

समारोप :

QR कोड ग्रंथालयात सोप्या आणि सुधारित डेटा पहिल्यांदाच डीजिटल फोरम्याट मध्ये वाचण्याची आणि माहिती सांगण्याची एक नवीन सुविधा आहे. ग्रंथालयातील वाचकांना उपयुक्त आणि तत्पर विशिष्ट माहिती मिळवू शकते. ग्रंथालयातील पुस्तके, लेख, आणि इतर सामग्री त्वरित QR कोडद्वारे स्कॅन करण्याची सुविधा प्रदान करु शकतो, ज्यामुळे पुस्तकांच्या डेटा वाचणे आणि ग्रंथालयातील इतर सुविधा देणे सोपे होते. ग्रंथालययीन सुविधा सुधारण्यासाठी QR कोड मदत करू शकतो आणि वाचकांना वेगवेगळ्या पुस्तकांची सुची, लेखकांची माहिती, किंवा नियतकालिक यादी, ग्रंथालय नियम, वेबसाइट आणि इतर सामग्रीसाठी त्वरित QR कोड तयार करणे संभव होते. हे नवीन प्रणाली ग्रंथालय सेवांना एक विशेष मूळ आणि वाचक अनुभव प्रदान करून, त्वरित आणि सुचलेले डेटा एकेरी देण्यात मदत करते. QR कोड ग्रंथालयातील शोधकर्त्यां, वाचकांना त्वरित आणि सुविधाजनक माहिती पुरवली जाऊ शकते, ज्यामुळे ग्रंथालय वाचकांना एक विकसित आणि साकारात्मक अनुभव देऊन जातो.

संदर्भ सूची

- Borde, S. A. (2023). QR Code: Academic Library Perspective in Digital Age, *Multidisciplinary Approaches in Social Sciences, Education & Languages (*Vol-4), Gujrat: Redshine Publication. Pp. 53-62.

- Gurhan, D. (2016). QR Codes in Education and Communication, *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE,* April 2016 ISSN 1302-6488 Volume: 17 Number: 2 Article 4
- Gopale, V. B. (2019). QR Code and Useful Applications in Libraries, *International Journal of Library and Information Studies,* Vol.9 (4) Oct-Dec, 2019, ISSN: 2231-4911, PP. 82-86, Access from: http://www.ijlis.org .
- Jae, Hwa Chang (2014). An Introduction to using OR Codes in Scholarly Journals, *Science Editing* , eISSN 2288-7474,PP. 113-117, Access form- http://www.escienceediting. org
- Kadli, J. H. (2020). QR Codes: Academic Library Perspective in Digital Age, *Library Philosophy and Practice,* 3916, Access from: https://core.ac.uk/download/pdf/ 286730044.pdf,
- Shettar, I. M. (2016). Quick Response (QR) Codes in Libraries: Case study on the use of QR codes in the Central Library, NITK. In *Proc. TIFR-BOSLA National Conference on Future Librarianship.* pp. 129-134.
- Verma, V. K. and Ranjan M. (2020). Application of QR Codes in Library Services: Beyond Q, PP. 01 to 02, Access from: https://digital.library.unt.edu/ark: /67531/metadc 1393771 /m2/1/ high_res_d/ Paper_Kumar.pdf,
- रोहिदास भिमराव राठोड (2023). वर्तमान ग्रंथालय आणि माहिती विज्ञान शास्त्रामध्ये व्हाट्सअप्पचा वापर व जागरूकता. DyanGangotri, 24 (1), 15-37.
  https://ycmou.ac.in/media/post_image/8469d4a3409092a8efee0f48bc7aa436.pdf (https://ycmou.ac.in/pages/index/245)

ग्रंथालय आपत्ती व्यवस्थापन : एक आढावा

श्री. राजाराम कापडी
संशोधक विद्यार्थी
श्री. योगेश सुरवाडे
संशोधक विद्यार्थी
डॉ. दया पाटील(दळवे)
ग्रंथपाल तथा मार्गदर्शक
ग्रंथालय आणि महितीशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

सारांश

ज्ञानाचा संग्रह, प्रसार आणि संरक्षण ही ग्रंथालयाची महत्त्वाची कार्य मानली गेली आहेत. ग्रंथालय प्राचीन सामाजिक संस्था असून समाजाच्या विकासामध्ये ग्रंथालयाचा मोलाचा वाटा आहे. पुढील पिढीसाठी ज्ञानाचे जतन करण्याच्या भावनेतून ग्रंथालयाचा उदय झाला. ग्रंथसंपदेचे संरक्षण करण्यासाठी २० व्या शतकाच्या मध्यापासून ग्रंथालयाने व्यवस्थापनाची तत्वे स्वीकारली आहेत. यामध्ये ग्रंथालय आपत्ती व्यवस्थापन महत्त्वाचा भाग मानला गेला आहे. ग्रंथालयाच्या कार्यक्षम कार्यासाठी आपत्ती योजना आणि व्यवस्थापन अपरिहार्य आहे. ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रे आपत्तींच्या विस्तृत श्रेणीसाठी असुरक्षित आहेत. हा लेख ग्रंथालयांवर येऊ शकणाऱ्या विविध नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींवर प्रकाश टाकतो. आपत्तींमुळे ग्रंथालयाच्या इमारती, संग्रह, उपकरणे आणि यंत्रणांना धोका निर्माण होतो. ग्रंथालय आणि माहिती केंद्रांना त्यांचे संग्रह आणि साहित्य जतन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावावी लागते. त्यामुळे ग्रंथालयांवरील आपत्तींचा घातक परिणाम कमी करण्यासाठी आपत्तीचे सूक्ष्म नियोजन अपरिहार्य आहे. या लेखाचा उद्देश ग्रंथालय आपत्ती व त्यांचे

नियोजन कसे करावे ? तयारी कशी करावी ? प्रतिसाद कसा द्यावा ? आणि त्यातून कसे सावरावे ? याबद्दल या लेखात चर्चा केली आहे.

शोधसंज्ञा

ग्रंथालय आपत्ती, आपत्ती नियोजन- ग्रंथालय, आपत्ती व्यवस्थापन- ग्रंथालय

प्रास्ताविक

जगभरात गेल्या सव्वाशे वर्षात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित अनेक आपत्तींमुळे आजपर्यंत ७१९ कोटी लोकांवर परिणाम झाला आहे. आज जगाची लोकसंख्या ८०० कोटींच्या आसपास आहे. सध्या कोरोनाची आपत्ती भारतासह जगभर आहे. संपूर्ण जग कोरोना आपत्तीच्या व्यवस्थापनात लागलं आहे. आपत्ती ही सांगून येत नाही. मात्र, आपत्ती पूर्व आणि आपत्ती नंतर जर योग्य व्यवस्थापन केलं तर आपण आपत्ती सारख्या संकटाची तीव्रता कमी करु शकतो. आपत्तीची तीव्रता कमी करण्यासाठी उपाययोजना राबवणं गरजेचं आहे.

आपत्ती निसर्गाच्या कोपामुळे किंवा मानवी मूर्खपणामुळे उद्‌भवते. ज्याचा परिणाम व्यापक नुकसान, विनाश, पर्यावरणीय व्यत्यय, मानवी जीवनाचे नुकसान, मानवी दुःख, आरोग्य आणि आरोग्य सेवांचा ऱ्हास या प्रमाणात असाधारण घटना घडवून आणण्यासाठी पुरेसा होतो. आपत्ती कुठेही, केव्हाही येऊ शकतात आणि मानव जातीचा नाश करू शकतात, जीवनाच्या लयीला कधीही भरून न येणारे नुकसान पोहोचवू शकतात. आपत्ती प्रचंड विध्वंस आणि हृदयद्रावक वेदना, निराधारपणा आणि उजाडपणाचे चट्टे मागे सोडतात. भारत सरकारने आपत्ती व्यवस्थापन कायदा, २००५ मध्ये पारित केला. विधेयकात 'आपत्ती' ची व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे. "आपत्ती म्हणजे नैसर्गिक किंवा मानवनिर्मित कारणांमुळे किंवा अपघाताने किंवा निष्काळजीपणामुळे उद्‌भवलेल्या कोणत्याही क्षेत्राला प्रभावित करणारी आपत्ती, दुर्घटना किंवा गंभीर घटना, ज्याचा परिणामी मोठ्या प्रमाणात जीवितहानी किंवा मानवी दुःख किंवा हानी, पर्यावरणाची हानी किंवा ऱ्हास, मालमत्तेचा नाश होतो. अशा स्वरूपाचे परिणामाचे जे बाधित क्षेत्र समुदायाच्या प्रतिकार क्षमतेच्या पलीकडे आहे."

'आपत्ती' या शब्दाची व्याप्ती व्यापक आहे, कारण त्यात नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्ती यांचा समावेश होतो. नैसर्गिक आपत्तींमध्ये पूर, चक्रीवादळ, हिमवादळे, वादळ, भूस्खलन, भूकंप, उष्णता किंवा थंडीचा अतिरेक, ज्वालामुखीचा उद्रेक, त्सुनामी यासारख्या हवामानातील घटनांचा समावेश होतो. तर मानवनिर्मित आपत्तींमध्ये चोरी, गुन्हेगारी नुकसान, आग, युद्ध/दहशतवाद, इमारत कोसळणे, वाहतूक अपघात, औद्योगिक अपघात आणि इतर तांत्रिक आपत्ती जसे की वीज तुटणे, गॅस गळती, संगणक नेटवर्क तुटणे, दळणवळण बिघाड, कूलिंग/हीटिंग/व्हेंटिलेशन यांचा समावेश होतो.

आज ग्रंथालये अद्ययावत ठेवण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात ग्रंथांचा साठा केला जात आहे. परंतु ग्रंथालयातील वाढत्या आपत्तींमुळे ग्रंथालयाचे संरक्षण करणे ग्रंथालयांना डोकेदुखी ठरू पाहत आहे. आपत्तींमुळे दुर्मिळ मौल्यवान ग्रंथसंपदा, हस्तलिखिते, श्राव्य, दृक-श्राव्य माहितीची साधने नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. या अनपेक्षित अपघातांमुळे ग्रंथालय सेवा ठप्प होऊ शकत नाहीत परंतु संग्रह नष्ट करू शकतात. अनपेक्षित आपत्तीतून बचाव करण्यासाठी तुम्ही कशी तयारी करू शकता? झटपट आणि प्रभावी प्रोटोकॉल ऑफर करून, आपत्ती प्रतिसाद तज्ञ मिरियम सर्व प्रकारच्या ग्रंथालय आपत्तींना प्रतिसाद देण्यासाठी तयारीसाठी नियोजन कसे करावे? या संदर्भात या लेखामध्ये चर्चा केली आहे.

ग्रंथालयातील आपत्ती

ग्रंथालये राष्ट्रीय संपत्ती आहे. ग्रंथालये ही उच्च शिक्षणाची केंद्रे आहेत. ग्रंथालये सांस्कृतिक वारसाचे भांडार म्हणून काम करतात. ग्रंथालये दस्तऐवजांमध्ये नोंदवलेली माहिती/ज्ञान गोळा करतात, साठा करतात, प्रक्रिया करतात, व्यवस्थापित करतात, प्रसार करतात आणि वितरित करतात. औपचारिक आणि अनौपचारिक शिक्षणाच्या शैक्षणिक प्रक्रियेत, संशोधन आणि विकास, सांस्कृतिक उपक्रम, आध्यात्मिक क्षेत्रे, करमणूक आणि मनोरंजन यामध्ये ग्रंथालये महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ग्रंथालये सांस्कृतिक आणि सभ्यतेच्या वास्तूचा आधारस्तंभ म्हणून काम करतात असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

आजचा समाज माहिती समाजाकडे वाटचाल करत आहे ज्यामध्ये बदलाची केंद्रीय साधने, शक्ती आणि बदलाची दिशा म्हणजे ज्ञान आणि माहिती, ग्रंथालये माहितीच्या साहित्याद्वारे वाचकांना शतकानुशतके जमा केलेले, मौल्यवान आणि दस्तऐवजांमध्ये समाविष्ट केलेले ज्ञान देण्यास सक्षम आहेत. संशोधनासाठी विद्यमान ज्ञान आणि माहिती आवश्यक आहे. ग्रंथालये संशोधनास समर्थन देतात आणि प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे राष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासात ग्रंथालयाचे योगदान आहे. ग्रंथालय वापरकर्त्यांच्या मनोरंजनाच्या गरजा पूर्ण करतात. ग्रंथालये शिक्षण आणि संशोधनास समर्थन देणाऱ्या शैक्षणिक संस्थेचे हृदय म्हणून काम करतात. ग्रंथालये असे वातावरण प्रदान करतात की, ज्यामध्ये सर्जनशीलता वाढविली जाते. ग्रंथालये ज्ञानाच्या संपत्तीचे जतन करण्यास मदत करतात जे मानवजातीच्या प्रगतीच्या आणि प्रबोधनाच्या मार्गावर आदिमवादाच्या टप्प्यापासून आधुनिकतेकडे जाण्याचे प्रतीक आहे.

परंतु प्राचीन काळापासून आजपर्यंतचा इतिहास पाहिला तर ग्रंथालये विविध प्रकारच्या आपत्तीपासून मुक्त झाले नाहीत. आपत्तीमुळे वाचनीय साहित्य, मानवी जीवन आणि विविध प्रकारचे सेवा विस्कळीत झाल्या आहेत. ग्रंथालयांचा नाश किंवा नुकसान म्हणजे राष्ट्राचे आर्थिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक स्तराच्या दृष्टिकोनातून नुकसान. आपत्तीला तोंड देण्यासाठी नियोजन हा ग्रंथालयाचा दृष्टिकोनातून सर्वात आवश्यक घटक आहे. परंतु आजही अनेक ग्रंथालयांमधून जोखीम व्यवस्थापन आणि मार्गदर्शक तत्वे पाळली जात नाहीत. विविध तज्ञ, संदर्भ स्रोत आणि संस्थांनी आपत्तीची वेगवेगळ्या प्रकारे व्याख्या केली आहे. ईडन आणि मॅथ्यू, (१९९६) "आपत्तीचे वर्णन मानवी जीवनाला धोका निर्माण करणारी किंवा ग्रंथालय इमारत, संग्रह, उपकरणे आणि प्रणाली यांची नुकसान करणारी घटना असे म्हटले आहे."

विविध प्रकारच्या आपत्तींचा सामना केल्यामुळे अनेक प्राचीन ग्रंथालये पूर्ण किंवा अंशतः नष्ट झाली आहेत उदा. प्राचीन नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय धर्मगंजा, अलेक्झांड्रियाचे ग्रंथालय, बोस्निया विद्यापीठात स्थित ग्रंथालय आणि हर्जेगोविना ग्रंथालय लूवेन विद्यापीठ (बेल्जियम) येथे स्थित इ. हवामानातील घटना किंवा मानवनिर्मित चुकांमुळे आपत्ती घडू शकते. इंटरनॅशनल कौन्सिल ऑन आर्काइव्हज

(ICA १९९०) नुसार, आपती घटनांचा नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तीमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

गेल्या काही वर्षांतील भयंकर नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तीमुळे अत्यंत समृद्ध सुसज्ज ग्रंथालयांचा नाश होऊन दुर्मिळ संग्रहांचे विद्रुपीकरण आणि नाश झाल्यामुळे वाचनालयांना आपत्तींना तोड देण्यासाठी पुरेशा प्रमाणात सज्ज राहण्याची गरज निर्माण झाली आहे. अशा आपत्तीच्या पार्श्वभूमीवर ग्रंथालये आणि माहिती केंद्रांनी त्यांचे संकलन आणि माहितीची सुलभता टिकवून ठेवण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली पाहिजे, ग्रंथालयांना जतन आणि प्रवेश यांच्यातील नाजूक संतुलन राखावे लागेल. आपत्तींचा उद्रेक रोखण्यासाठी ग्रंथालयांनी पुरेशा उपाययोजना कराव्यात. ग्रंथालयातील धोके किंवा आपत्ती सावधपणे विस्तृत आपत्ती नियोजनाद्वारे कमी केल्या जाऊ शकतात किंवा पूर्णपणे टाळल्या जाऊ शकतात. आपत्तीच्या घटना टाळण्याच्या उद्देशाने केलेले उपक्रम म्हणजे आपत्ती व्यवस्थापन राबवणे महत्वाचे आहे. ग्रंथालयांसाठी आपत्ती योजना व त्यांच्या क्षेत्राशी संबंधित जोखीम घटक ओळखणे आणि कोणत्याही अनपेक्षित प्रसंगाला तोंड देण्यासाठी आपत्ती योजना तयार करणे आवश्यक आहे.

ग्रंथालय आपत्ती नियोजन

आपत्ती व्यवस्थापनामध्ये आपत्तीजनक परिस्थितीना तोंड देण्यासाठी निर्देशित केलेल्या क्रियाकलापांचा समावेश होतो. त्यात आपत्ती नियंत्रण नियोजन, जोखीम मूल्यांकन, प्रशिक्षण आणि त्याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी आवश्यक वित्त समाविष्ट आहे.

Lyali (1995) च्या मते 'डिझास्टर प्लॅन म्हणजे "एक दस्तऐवज जो आपत्ती टाळण्यासाठी आणि तयारीसाठी आखलेल्या कार्यपद्धतीचे वर्णन करतो आणि आपत्ती आल्यावर त्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी आणि त्यातून सावरण्यासाठी प्रस्तावित केलेल्या कार्यपद्धतीचे वर्णन करतो. ही कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी विविध कर्मचारी सदस्य ज्यात डिझास्टर टीम समाविष्ट आहे. चांगल्या आपत्ती योजनेचे उद्दिष्ट संभाव्य आपत्तीना रोखणे, परिणाम कमी करणे, आपत्तींना प्रभावीपणे आणि कार्यक्षमतेने

रोखणे, तयारी करणे आणि प्रतिसाद देणे आणि संबंधितांमध्ये आत्मविश्वास निर्माण करणे हे आहे.

आपत्ती नियोजन हे ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे प्रमुख क्षेत्र मानले पाहिजे. ग्रंथालय कर्मचाऱ्यांना आपत्ती व्यवस्थापनासाठी महत्त्वाचे साधन मानले पाहिजे. ग्रंथालयाच्या कर्मचाऱ्यांनी कोणत्याही आपत्तीचा सामना करण्यासाठी नियमित अंतराने प्रशिक्षण घेणे आवश्यक आहे. आपत्ती योजनेत साधारणपणे चार टप्पे समाविष्ट असतात. प्रतिबंध, तयारी, प्रतिक्रिया, पुनर्प्राप्ती.

आपत्ती नियंत्रण योजना ही कृतीसाठी ब्लू प्रिंट असली पाहिजे आणि तयारीमध्ये त्याच्या सर्व पैलूंशी परिचित होणे आवश्यक आहे. कर्मचार्यांना प्रशिक्षित केले पाहिजे आणि त्यांना आपत्ती योजनेतील सामग्रीची माहिती असणे आवश्यक आहे आणि वैयक्तिकरित्या आणि संघात त्यांची भूमिका जाणून घेणे आवश्यक आहे. कोणत्याही अनपेक्षित अशुभ घटनेला सामोरे जाण्यासाठी उपकरणे आणि साहित्याचे योग्यरित्या व्यवस्थापन राखले जावे. रिएक्शन स्टेजमध्ये गजर कसा वाढवायचा, कोणाला कॉल करायचा, योग्य उपचारांसाठी सामग्री कशी ओळखायची आणि नुकसान न झालेल्या सामग्रीचे संरक्षण कसे करायचे हे कर्मचाऱ्यांना माहित असले पाहिजे. पुनर्प्राप्ती टप्प्यात विमा मूल्यांकनाची व्यवस्था करणे, साहित्य हाताळणे, कर्मचार्यांना समुपदेशन करणे, तात्पुरती सेवा प्रदान करणे आणि स्टोरेज क्षेत्र आणि सेवा सामान्य कामकाजात पुनर्संचयित करणे यासारख्या क्रियाकलापांचा समावेश होतो.

आपत्ती नियंत्रण योजना वापरण्यास सुलभतेसाठी एक संक्षिप्त दस्तऐवज असावा, नियमितपणे पुनरावलोकन आणि अद्यतनित केले पाहिजे. संरक्षक, बाह्य सल्लागार किंवा आपत्ती पुनर्प्राप्ती कंपन्यांकडून तज्ज्ञांचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे. डिजिटल साहित्य आणि संगणकीय सुविधांवर विशेष लक्ष दिले पाहिजे. प्रभावी आपत्ती योजना जोखीम मूल्यांकन आणि त्या जोखमींच्या व्यवस्थापनावर आधारित असावी. ग्रंथालयाच्या आत आणि बाहेरील संभाव्य धोके ओळखले पाहिजेत, त्यांच्याशी संबंधित कृतींना प्राधान्य दिले पाहिजे आणि त्यांचे परिणाम कमी करण्यासाठी किंवा त्यांना प्रतिसाद देण्यासाठी धोरणे आखली पाहिजेत. मुख्य सेवा सातत्य योजनांसह आपत्ती नियंत्रण योजना विकसित केल्या पाहिजेत. यामुळे सेवांचे

वितरण थांबू नये किंवा व्यत्यय येऊ नये यासाठी तात्पुरती सेवा देण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून आपत्तींचा नकारात्मक प्रभाव कमी होईल.

ग्रंथालयांचे आपत्ती व्यवस्थापन

ग्रंथ प्राप्त करण्यापेक्षाही त्यांचे जतन करणे अत्यंत महत्वाचे आणि तितकेच अवघड आहे. ग्रंथालय किंवा ग्रंथालय सेवक या नात्याने सर्वांनाच कमी अधिक प्रमाणात हे काम करावे लागते. इतकेच नव्हे तर आपल्या कार्याचा आणि जबाबदारीचा तो एक अविभाज्य घटक बनला आहे. ग्रंथालय ही संकल्पना अस्तित्वात आली तेंव्हापासून ग्रंथ आणि ग्रंथालयाचे संरक्षण ही संकल्पना उदयास आली. वेगवेगळया काळामध्ये ज्या प्रकारचे ग्रंथ होते त्या प्रकाराला अनुरूप अशा प्रकारे ग्रंथ संरक्षणाचे मार्ग अवलंबिले जात असत. उदा. ज्या वेळी हरणांचा किवा वासरांच्या कातडयावर ग्रंथरचना होत असे त्यावेळी लवंगतेलाचा वापर ग्रंथाना कीड लागू नये म्हणून केला जात असे. तर जेव्हा लाकडावर कोरून किंवा भूर्जपत्रावर ग्रंथ लिहिले जात असत, त्यावेळी त्यांचे आगीपासून संरक्षण करण्यासाठी पाण्याच्या साठयाजवळ किंवा एखादया नावेमध्ये ग्रंथ ठेवले जात असत. पुढील काळात जसजसा वाचनसाहित्याच्या प्रकारामध्ये बदल होत गेला तसतसा ग्रंथ संरक्षणाच्या प्रकारांमध्ये बदल होत गेला. तसेच वाचकांच्या संख्येतील बदल आणि वाढ याचाही परिणाम ग्रंथ आणि ग्रंथालय संरक्षणावर झाला. आजच्या आधुनिक व संगणकीय युगामध्ये ग्रंथालय म्हणजे केवळ ग्रंथ-नियतकालिके अशा अक्षर साहित्यांचा संग्रह असलेले ठिकाण राहिलेले नसून; ग्रंथालयात लिखित साहित्याबरोबर-श्राव्य (Audio Cassette) फिती, दृकश्राव्य फिती (Audio Video Cassettes), चलचित्रे (Films), छायाचित्रे (Photographs), मायक्रोफीश, संगणकाच्या फ्लॉपीज्, सीडीज् अशा प्रकारची छापील व लिखित स्वरूपामध्ये नसलेली (Non Print Media) ज्ञानार्जनाची साधनेही उपलब्ध असतात. म्हणूनच ग्रंथपालाला ग्रंथालयातील ग्रंथ व नियतकालिके यांच्या बरोबरच इतर प्रकारच्या ज्ञानसाधनांचीही काळजीपूर्वक जपवणूक करावी लागते.

लिखित व अलिखित साहित्याचे जतन करताना ग्रंथालयाच्या इमारतीचा सहभाग फारच मोठा आहे. ग्रंथालय इमारत नुसतीच सुंदर रेखीव असून उपयोग नसतो. तर त्या इमारतीतील ज्ञानसाधनांचे उत्तम प्रकारे संरक्षण करणारी इमारत असणे आवश्यक

असते. ज्या इमारतीमुळे ज्ञानसाधनांचे किटक, वातावरण, अग्नी, पाणी, वायू , धूळ यांच्यापासून उत्तम संरक्षण होते ती इमारत ग्रंथालयासाठी उत्तम इमारत आहे असे मानले जाते. ज्ञानसाधनांबरोबरच ग्रंथालयातील सेवक आणि फर्निचर हे देखील तेवढेच महत्वाचे घटक आहेत. त्यांचे संरक्षणही ग्रंथालय इमारतीमध्ये व्हावयास पाहिजे.

ग्रंथालयांनी प्रभावी आपत्ती नियंत्रण योजनेचे पालन केले पाहिजे. योजनेचे वेळोवेळी निरीक्षण आणि पुनरावलोकन केले पाहिजे. ग्रंथालय इमारत, उपकरणे, संग्रह, ग्रंथालय सेवक यांचा पूर्णपणे विमा उतरवला पाहिजे. उत्तम ड्रेनेज आणि फ्लडप्रूफ व्यवस्था असावी. ग्रंथालयाची इमारत भूकंपाच्या दृष्टीने सुरक्षित असेल अशा पद्धतीने बांधली जावी. वाचनालयाच्या इमारतीची पाणी गळतीबाबत नियमित तपासणी करावी. लायब्ररीची इमारत आणि संसाधनांची योग्य प्रकारे देखभाल केली पाहिजे. इमारती आणि उपकरणांची नियमित तपासणी केली जावी, अग्निशामक यंत्रणा तपासली जावी. आपत्कालीन परिस्थितीत उपकरणे हाताळण्याचे प्रशिक्षण कर्मचारी सदस्यांना दिले पाहिजे. ग्रंथालयाच्या इमारतीचा आराखडा असा असावा की, ग्रंथालय इमारत विशेषत: पाणी प्रवण क्षेत्र आणि दलदलीच्या ठिकाणी नसावी. इमारती भोवती गारवा राहावा म्हणून झाडे लावावीत, वाचनालयाच्या इमारतीत तळघर टाळावे. तळमजल्यावर कोणतेही मौल्यवान वाचन साहित्य नसावे जे पुरात वाया जाऊ शकते. इलेक्ट्रिकल इंस्टॉलेशन्स सुरक्षित मोडमध्ये बसवाव्यात आणि सिंगल स्विच कंट्रोल इन्स्टॉल केले जावे. स्टॅक योग्यरित्या शेल्फ केलेले आणि स्वच्छ केले पाहिजेत. लायब्ररीमध्ये वेळोवेळी दीमक उपचार केले पाहिजेत. वाचनालयाच्या इमारतीची रचना अशा प्रकारे करावी की भूकंपाच्या वेळी कमीत कमी संभाव्य नुकसान होऊ शकते. केवळ उपकरणे तपासण्यासाठीच नव्हे तर ग्रंथालयातील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठीही वेळोवेळी मॉक ड्रिल केले जावे. कोणत्याही आपत्तीच्या वेळी प्रथम प्राधान्य मानवी सुरक्षेला द्यावे. आपत्ती नियंत्रण योजनेमध्ये आपत्ती संघाच्या सर्व सदस्यांची यादी समाविष्ट केली पाहिजे, ज्यामध्ये आपत्तीच्या सर्व टप्प्यांमध्ये त्यांच्या जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे नमूद केल्या पाहिजेत. हे कार्य कोणत्या वारंवारतेसह करावे लागेल हे देखील निर्दिष्ट केले पाहिजे. आपत्ती योजनेच्या कार्यात समन्वय साधण्यासाठी आणि ते यशस्वी करण्यासाठी वचनबद्ध आणि सर्मपित कर्मचारी आवश्यक आहेत. डिजिटायलेशन हे मौल्यवान वारसा आणि सांस्कृतिक साहित्य

जतन करण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे. डिजिटल संग्रहण अपरिहार्य आहे. संग्रहण सामग्री म्हणजे मानके आणि स्वरूपे ज्याचा कधीही क्षय होणार नाही आणि अनेकदा सतत स्थलांतरणाची एक सक्रिय प्रक्रिया असते मेटाडेटा मानके जसे की मार्गदर्शक शोधण्यासाठी EAD (एन्कोडिंग आर्काइव्हल वर्णन) आणि EACs (संग्रहित सामग्री एन्कोडिंग) डिजिटल संसाधन फायलींच्या संग्रहणाचा आधार बनतात, आणि डिजिटल आर्काइव्हचे प्रमाणीकरण करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

ग्रंथस्वरूपात ज्ञान बाहेर येण्याचे प्रमाण इलेक्ट्रॉनिक मिडीयामुळे कमी होत जाणार आहे या जाणीवेतून बरेचसे ग्रंथालय ग्रंथसंरक्षणाकडे दुर्लक्ष करू लागले आहेत. तथापि त्यांनी लक्षात घ्यावे की, सर्वच ज्ञान इलेक्ट्रॉनिक्सच्या सहाय्याने परावर्तीत होवून इतर स्वरूपात आणणे अशक्य आहे. ग्रंथांचे संरक्षण करून ते पुढील पिढीकडे सोपविण्याची जबाबदारी आपली सर्वांचीच आहे. ग्रंथ ही मानवी मनाची जिवंत स्मारके असल्याने ग्रंथांचे आपत्तीपासून संरक्षण करून पुढील पिढीकडे हस्तांतरीत ग्रंथालय व्यवस्थापन अत्यंत गरजेचे आहे.

निष्कर्ष

आपत्ती व्यवस्थापनासाठी आपत्ती नियंत्रण योजना केवळ अपरिहार्यच नाही तर अत्यंत महत्त्वाची आहे. आपत्ती व्यवस्थापनासाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा निर्माण केल्या पाहिजेत आणि आपत्कालीन प्रतिसाद यंत्रणा उभारली जावी आणि गरज भासल्यास सुधारणा करावी. आपत्ती व्यवस्थापनाबाबत लोकांना शिक्षित करणे आणि त्यांच्यामध्ये जागरुकता निर्माण करणे हे निर्णायक स्वरूपाचे आहे आणि त्याचे खूप महत्त्व आहे. विविध प्रकारच्या ग्रंथालयांनी एकमेकांशी सहकार्य केले पाहिजे आणि राष्ट्रीय ग्रंथालयाने आपत्ती नियोजनाचे मॉडेल तयार करण्यात आघाडीची भूमिका घेतली पाहिजे. आपत्तींपासून बचाव करण्यासाठी ग्रंथालये त्यांची संस्थात्मक संसाधने सामायिक करू शकतात किंवा एकत्र करू शकतात. आपत्ती व्यवस्थापनात ग्रंथालयाचे सहकार्य विविध मार्गांनी जसे संयुक्त प्रशिक्षण कार्यक्रम, आणीबाणीच्या उपकरणांची खरेदी आणि साठवणूक इत्यादींद्वारे होऊ शकते. सरकारी संस्था आणि व्यावसायिक संघटनांनी वाचन साहित्य आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे वाचनालय आणि ग्रंथालय व्यावसायिकांना आपत्ती व्यवस्थापनाविषयी मार्गदर्शन केले पाहिजे.

संदर्भ

1. Modh, S. (2010). Introduction to disaster management. New Delhi: Macmillan Publishers India. p.18
2. Eden, P., & Matthews, G. (1996). Disaster management in libraries. Library Management. 17(3), 5-12. Retrieved on January 5, 2015 http://www.emeraldinsight. com/doi/ pdfplus/10.1108/01485129610112743
3. Lyall, J. (1995). Disaster planning for libraries and archives: understanding the essential issues. (National Library of Australia Staff Papers, 1995). Retrieved on January 5, 2015 from http://www.nla.gov.au/openpublish/index.php/nlasp/article/view/979/1249
4. T. Kaur (2009). Disaster planning in university libraries in India: a neglected area. New Library World. 110(3/4), 175-187.
5. Niraj Barua (2018), Disaster Management in College Libraries: a study in India, International Journal of Innovative Knowledge Concepts. 43-46.
6. Arora,J. (2015) Disaster Planning, Preparedness and recovery for libraries of National importance in Delhi. (Doctoral Dissertation), Retrieved March 12, 2018 from http://hd/.handle.net/10603/32523
7. Brodie, L. (2012).Emergency preparedness planning for library collections :Development of a program and lessons learned. Retrieved March 14, 2018, from http://conference.ifla.org/ifla78
8. Green, S.L. & Teper T.H.(2006).The importance of Disaster planning for the small public library.Public Library Quarterly, 25, 47-59. Retrieved February 7, 2018, from www.tandfonline.come/doi/abs/10.1300

वाचनोपचार

मधुवन्ती भागवत
Madhu.bhagwat@gmail.com

प्रस्तावना

जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार "आरोग्य म्हणजे केवळ रोगांचा अभाव नसून ती एक शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक समतोलाची अवस्था आहे". यापैकी शारीरिक आजाराला नेहमीच प्राधान्य दिले गेले आहे. परंतु गेल्या दशकात मानसिक आरोग्य, मन आणि विचार आणि ह्या सगळ्यांचा शरीर स्वास्थ्यावर होणार परिणाम यावर संशोधन होत आहे. सकारात्मक विचारांचा आपल्या आरोग्यावर सुयोग्य परिणाम दिसून येतो हे संशोधनात सिद्ध झाले आहे.

प्रस्तुत लेखात Bibliotherapy अर्थात वाचनोपचार ह्या एका पूरक उपचार पद्धती विषयी माहिती दिली आहे. बिब्लिओ म्हणजे ग्रंथ आणि थेरपी म्हणजे उपचार; अर्थात ग्रंथ हे माध्यम आणि जाणीवपूर्वक निवडून केलेल्या वाचनाद्वारे केले गेलेले उपचार असात्याचा सोपा अर्थ सांगता येईल. या वाचनोपचारातील "वाचन" ही कृती आपण सगळे नेहमी करत असतो. परंतु जाणीवपूर्वक केलेले योग्य वाचन अत्यंत प्रभावी असते. वाचन हा शब्द संस्कृतमधील "वच" या धातूपासून तयार झाला असून वच म्हणजे बोलणे, आणि वाच म्हणजे बोलावयासलावणारे. अर्थात वाचन असेल तर वचनात सक्षमता येते.

वाचनाची उद्दिष्ट्ये

सर्व साधारणपणे वाचनाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे मांडता येतील

- ज्ञानप्राप्ती - पुस्तके आणि इतर साहित्य वाचून ज्ञान मिळवता येते. परीक्षा देण्यासाठी पाठ्यपुस्तके वाचणे, तसेच वर्तमानपत्रे वाचून आजूबाजूच्या घडामोडी जाणून घेणे, स्व-विकासासाठी वेगवेगळ्या विषयांची पुस्तके वाचणे, विडिओ बघणे, भाषा शिकणे आदी गोष्टींचा यात अंतर्भाव होतो.
- आनंदप्राप्ती - केवळ मनोरंजनासाठी, वेळ चांगला घालवण्यासाठी, आनंद मिळावा म्हणून केलेले वाचन
- संस्कार - चांगले संस्कार म्हणून उत्तम पुस्तकांचे वाचन

परंतु, निवडक वाचनाचा औषधाप्रमाणे उपयोग करून घेता येईल, किंबहुना रुग्णाचे विचार बदलून त्याला औषधच लागू नये इतकी क्षमता साहित्यात आहे असा विचार गेल्या काही दशकात मान्य झाला आहे.वाचनाचे हे आणखी एक प्रभावी उद्दिष्ट सांगता येईल.

वाचनाचे फायदे

वाचन हा शिक्षणाचा गाभा आहे. तज्ञांच्या मते नियमित केलेल्या वाचनामुळे शब्दसंग्रह वाढतो. शब्दलेखन, व्याकरण, लेखनशैली, आकलनशक्ती यात सुधारणा होते. तुम्ही इतरांशी जोडले जाता. वाचनाने निखळ आनंद तर मिळतोच पण माणूस अधिक दयाळू, दुसऱ्याविषयी अधिक अनुकंपा असणारा होतो. सतत वाचत राहिल्याने आयुष्य सुधारतं आणि त्यात जास्त प्रगल्भता येते. "आपण एकटे नाही हे कळण्यासाठी आपण वाचतो" असंही म्हटलं जातं!   आणि यामुळेच जर वाचन उत्तम असेल आणि विचार सुस्पष्ट असतील तर आयुष्याच्या शर्यतीत आपण वाचू शकू - टिकू शकू - यशस्वी होऊ शकू.

यशस्वीपणे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्याकौशल्यांना "जीवन कौशल्ये" म्हणतात. जागतिक आरोग्य संघटना, युनिसेफ, युनेस्को या संस्थांनी वेगवेगळी जीवन कौशल्ये नमूद केली आहेत - उदा. निर्णय क्षमता, समस्या निवारण, विश्लेषणात्मक विचारक्षमता, सृजनात्मकविचारक्षमता, प्रभावी संवाद, स्व-जागृती, सहानुभूती इ. वाचनाने ही सर्व कौशल्ये साध्य करता येतात. म्हणून वाचनाचे महत्त्व अनन्य साधारण आहे.

जेव्हा एखाद्याला फार निराश वाटत असेल, जीवनातला रस संपला असं वाटत असेल, आणि त्या वेळेस एखादं प्रेरणादायी पुस्तक त्याच्या / तिच्या हाती पडलं, कोणी मित्राने असं पुस्तक आणून दिलं, तर त्या पुस्तकामुळे निराशा दूर झाल्याची उदाहरणे आपल्याला माहिती असतील. पुस्तकांमुळे / व्हिडिओजमुळे आपली मानसिकता बदलू शकते. ही ताकद ह्या उपचारपद्धतीत आहे. म्हणजेच आपण सगळे कळत नकळत ह्या उपचार पद्धतीचा वापर करत आलो आहोत. वाचनोपचार ही वैयक्तिक आणि सामूहिक, दोन्ही पद्धतीने वापरता येणारी बहुमुखी आणि तुलनेने कमी खर्चिक उपचार पध्द्ती आहे. ह्या उपचाराचा उपयोग प्रतिबंधात्मक तसेच उपचारात्मकरीत्या केला जातो.

वाचनोपचाराचा इतिहास

वाचनोपचार ही संज्ञा प्रथम१९१६ साली मांडली गेली. परंतु प्राचीन इजिप्त, ग्रीस आणि रोम मध्ये ग्रंथालये ही उपचार मिळण्याची पवित्र जागा म्हणून ओळखली जात. उपचारासाठी कविता म्हणणे आणि ऐकणे यांचा रुग्णांवर उत्तम परिणाम होतो असे आग्रही मत हिपोक्रॅटिस आणि गेलन या सुप्रसिद्ध ग्रीकडॉक्टर्सनी मांडले आहे. यूरोपमध्येकैद्यांच्यामानसिकतेमध्ये सुधारणा व्हावी धार्मिक ग्रंथ वाचले जात असत. हिंदू आणि बौद्ध लोक कविता परिणामकारक असतात ह्या मताचे होते. भारतात पूर्वीपासूनच धार्मिकग्रंथ आणि वेद पठण, विविध स्तोत्र यांचा वापर नकारात्मक ऊर्जा कमी व्हावी म्हणून केला जात असे. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीला बेंजामिन रश आणि मिन्सन गाल्ट या दोन अमेरिकन डॉक्टर्सनी मनोरुग्णांच्या पुनर्वसनासाठी वाचनोपचाराचा वापर केला होता.

१९१६ साली प्रसिद्ध झालेल्या The Atlantic Monthly या मासिकात सॅम्युएलक्रोथर्स या अमेरिकन राजकारणी आणि निबंधकाराने वाचनोपचाराची व्याख्या अशी केली होती

“ज्या व्यक्ती वैद्यकीय उपचार घेत आहेत, त्यांना पुस्तकाच्या मदतीने त्याच्या आजारासंबंधी माहिती देण्याची प्रक्रिया म्हणजे वाचनोपचार”

त्याने त्याच्या निबंधात "द लिटररीक्लिनिक" ही संकल्पना मांडली, जिथे कथानायकरुग्णांना त्यांची प्रकृती सुधारावी म्हणून त्यांनी काय वाचले पाहिजे अशी पुस्तकांची यादी लिहून देतो. (ज्या प्रमाणे डॉक्टर्स औषधे लिहून देतात, त्याप्रमाणे). मात्र कालांतराने वरील व्याख्येत बदल होत गेले.

त्याच सुमारास हॉस्पिटल ग्रंथालयांची आद्यकर्ती मिस कॅरे हिने "उत्तम परिणाम मिळण्यासाठी पुस्तकं ही साधनं आहेत, आणि त्यांचा हुशारीने वापर केला गेला पाहिजे" असं मत मांडलं.

एलिझाबेथ ग्रीन आणि डॉ. श्वाब या क्लिनिकल नुरोलॉजी या विषयाच्या प्राध्यापकांनी रुग्णालयांतील ग्रंथालयांचा उपचारासाठी कसा उपयोग करून घेता येईल या विषयी लेख लिहिला.

एकूणच १९२० आणि १९३० च्या दशकांत पुस्तकांचा औषधाप्रमाणे उपयोग होऊ शकतो ही विचारधारा रुजू लागली.

ग्रंथपाल सॅडी पीटरसनडेलने(Sadie Peterson Delaney) हिने "Veterans Administration Hospital , Alabama" इथे आफ्रिका-अमेरिका युद्धातील जायबंदी सैनिकांच्या पुनर्वसनासाठी ही उपचार पद्धती वापरली. या रुग्णालयाची ग्रंथपाल म्हणून तिने १९२४ साली काम हातात घेतलं आणि एका वर्षात ग्रंथालयाचा कायापालट केला. तिच्या मते, निवडक वाचनातून रुग्णांवर उपचार करणे हा वाचनोपचार होय. रुग्णांचेमनोधैर्य वाढावे म्हणूनतिने पुस्तकांच्या सहाय्याने वेगवेगळे उपक्रम राबवले.

यानंतर, वाचनोपचार देता यावेत / सुयोग्य पुस्तके सुचवता यावीत यासाठी योग्य ते प्रशिक्षण हवे अशी गरज भासू लागली. रुग्णाची प्रकृती सुधारावी म्हणून डॉक्टर्स, ग्रंथपाल आणि समुपदेशक यांनी एकत्र काम करावे अशी मतं पुढे येऊ लागली.

१९४१ साली "Illustrated Medical Dictionary " मध्ये अधिकृत रीत्या "वाचनोपचार ही मानसिक आजारांसाठी उपयोगी पडणारी उपचार पद्धती आहे अशी नोंद झाली.

१९५० च्या दशकात वाचनोपचाराचा अधिक प्रसार होऊ लागला. आपण जे वाचतो त्यातील पात्रांचा आपल्यावर प्रभाव पडतो असे गृहीतककॅरोलिनश्रोड्स ह्या लेखिकेने मांडले. १९५५ पर्यंत वाचनोपचार हे एक शास्त्र म्हणून विकसित झाले पाहिजे आणि त्यासाठी प्रशिक्षण पुस्तके सुचविली गेली तर त्याचा अधिक चांगला परिणाम होईल असा विचारडॉक्टर्स, मानस शास्त्रज्ञ यांनी मांडला.

१९६६ मध्ये अमेरिकन लायब्ररी असससोसिएशन ने वाचनोपचाराची (Bibliotherapy) अधिकृत व्याख्या अशी प्रसारित केली

"Bibliotherapy — The use of selected reading materials as therapeutic adjuvants in medicine and psychiatry; also guidance in the solution of personal problems through directed reading (Association of Hospital &Institution Libraries Quarterly, Summer 1966, p. 18)"

१९६९ मध्ये "द असोसिएशन ऑफ पोएट्रीथेरपी" ही संस्था स्थापन झाली, जिथे उपचाराचा भाग म्हणून कविता वाचन आणि इतर सुयोग्य वाचन यांचा वापर केला जात असे.

१९७० च्या दशकात ग्रंथपाल ऱ्हियारुबीनने (Rhea Rubin) वाचनोपचाराचे दोन उप-प्रकार मांडले.

- Developmental - विकासात्मक - जसे शैक्षणिक वाचन / स्वतःस्वतःला माहिती मिळावी, ज्ञान मिळावे म्हणून केलेले वाचन
- Therapeutic - उपचारात्मक - ज्या वाचनामुळे वाचकाची मानसिकता बदलू शकेल असे वाचन. ज्यांना काही मानसिक आजार आहेत अशा रुग्णांनी हेतू पुरःसर केलेले वाचन.

एकूणच ही उपचार पद्धती अधिक विकसित होत गेली.

१९८३ साली "International Federation For Biblio/ Poetry Therapy" (IFBPT) स्थापना झाली.ह्या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संस्थेने वाचनोपचार तज्ञ बनण्यासाठी काही मानके ठरवली आहेत. त्यानुसार इथे प्रशिक्षण दिले जाते. ह्या संस्थेचे "वाचनोपचार तज्ञ" प्रमाणपत्र मिळण्यासाठी कमीत कमी दोन वर्षे इतका कालावधी लागतो. (परिशिष्ट -१)

जरी इतकी दशके ही उपचार पद्धती वापरली गेली, त्यावर भाष्ये केली गेली, तरी वाचनोपचाराचा रुग्णाच्यामानसिकतेवर कसा आणि काय परिणाम होतो याचे मोजमाप करण्याचे तंत्र आजपर्यंत विकसित झालेले दिसत नाही. परंतु, ह्या उपचारामुळे रुग्णामध्ये जे बदल घडताना दिसतात त्यावरून ह्या पद्धतीतून यशनक्कीच मिळते याची जाणीव होते.

वाचनोपचाराच्या पद्धती

विकासात्मक वाचनोपचार ही संकल्पना बहुतांशी वेळेला शैक्षणिक वातावरणाशी संलग्न आहे.

उदा. बालवयात किंवा पौगंडावस्थेतउद्भवणाऱ्या समस्या निवारणासाठी समुपदेशकांनी किंवा डॉक्टर्सनी पालकांना शास्त्रीय माहितीची पुस्तके देणे, रुग्णाला त्याच्या आजाराविषयी तसेच उपचारांविषयी संपूर्ण माहिती देणे. बरेचदास्वमदतीसाठी देखील ही पद्धत वापरली जाते, उदा.रुग्णस्वतःच काही पुस्तके निवडतो. अशा वेळी मार्गदर्शकाशिवाय तो असे साहित्य निवडतो.

उपचारात्मकवाचनोपचार मात्र तज्ञ किंवा मार्गदर्शक यांच्या देखरेखीखाली घेतले जातात. इतर वैद्यकीय उपचार चालू असताना ही पूरक पद्धती वापरल्यास त्याचे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात. रुग्णाच्या समस्येनुसार त्याला पुस्तके सुचवली जातात. यात शास्त्रीय माहितीची पुस्तके आणि इतर साहित्य प्रकार (कथा, कादंबरी, स्वानुभव, आत्मचरित्र इ) सुचवले जातात. अशा वाचनामुळे रुग्ण नकळत वाचत

असलेल्या पुस्तकातील पात्राशी त्याची तुलना करतो. या प्रकाराला "भावनिक कॅथर्सिस" (भावना मोकळ्या करणे) असं संबोधलं जातं. मन-भावना -विचार आणि आपले आरोग्य यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे.

कमकुवत मन:स्थितीत असलेल्या रुग्णाला योग्य वेळी योग्य ते पुस्तक मिळालं तर त्याची मानसिकता बदलू शकते.

रुग्णाला पुस्तक/ इतर साहित्य वाचायला देताना या गोष्टी सुचवल्या जातात

- शक्यतो पुस्तक मोठ्याने वाचावे.
- जवळ एक डायरी असावी.
- काही महत्वाचे मुद्दे लिहून ठेवावेत.
- त्या मुद्यांचे परत स्मरण/ चिंतन/ मनन करावे.

याचा अत्यंत सकारात्मक परिणाम रुग्णाच्या विचारांवर/ मानसिकतेवर होतो. यातूनच पुढे त्याला ही जाणीव होते की -

- तो एकटा नाही
- त्याला आत्तापर्यंत वाटत असलेला प्रश्न कदाचित तितका मोठा नाही.
- तो या परिस्थितीतूननक्की बाहेर पडेल.
- त्याच्या अडचणींवर मात करण्यासाठी उपाय आहेत.

मानसोपचार तज्ज्ञ किंवा इतर डॉक्टर त्यांच्या रुग्णांना पुस्तके सुचवू शकतात. परंतु IFBPT ने वाचनोपचार तज्ज्ञ होण्यासाठी काही मानके ठरवली आहेत. असे प्रमाणित वाचनोपचार तज्ज्ञ जास्त अचूक पुस्तके सुचवू शकतात. संशोधनातून असे सिद्ध झाले आहे की नैराश्य, व्यसनाधीनता (सुरुवातीचा काळ), चिंता, काळजी, एनोरेक्सिया अशा विकारांसाठी वाचनोपचार हे एक प्रभावी माध्यम आहे.

अगदी थोडक्यात असे म्हणता येईल की वाचनोपचारांमुळे

- सहानुभूती वाढते.
- विचार सुस्पष्ट होतात त्यामुळे वागणे बदलते.
- पुनर्वसनाचा कालावधी कमी होतो.

रुग्णाला वाचता येणे आणि त्याची ह्या उपचार पद्धतीला मान्यता असणे ही काही अंशीवाचनोपचाराची मर्यादा ठरू शकते. परंतु 'ऐकणे' हे सुद्धा तितकेच प्रभावी ठरू शकते. अलीकडे पुस्तके वाचण्याऐवजी "ऐकणे" ही प्रथा रूढ होत चालली आहे. सध्याच्या बदलत चाललेल्या व्यस्त जीवन शैलीत ज्यांना वेळ मिळत नाही, अशांना पुस्तक ऐकणे हा एक उत्तम पर्याय उपलब्ध झाला आहे.

मोबाइल फोनच्या माध्यमातून / वेगवेगळ्या "अँप" च्या माध्यमातून आज "ऑडिओ" पुस्तके लोकांपर्यंत सहज पोहोचतात. ज्येष्ठ व्यक्तींनाही अशी पुस्तके ऐकणे सहज शक्य होते. लहान मुलांना गोष्टी सांगणे, पुस्तक वाचून दाखवणे हे सुद्धा तितकेच प्रभावी ठरते.

ग्रंथपालाची भूमिका

सध्याच्या "डिजिटल" युगात ग्रंथपालाची भूमिका अधिक व्यापक झाली आहे. वाचकाला हवी असलेली माहिती कमीत कमी वेळात पोचवण्यासाठी ग्रंथपाल नेहमीच धडपडत असतात. आता आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ते पूर्वीपेक्षा अधिक सहज आणि सुलभ झाले आहे. (ईमेल, लेख डिजिटल स्वरूपात पाठवणे वगैरे).

बदललेल्या आणि स्पर्धात्मक जीवन शैलीमुळे मानसिक आरोग्य ही एक जागतिक समस्या झाली आहे. युनायटेड नेशन्स च्या अहवालानुसार २०१९ मध्ये दर ८ व्यक्तींपैकी १ व्यक्ती मानसिक आजाराने त्रस्त आहे. म्हणजे संपूर्ण जगात सुमारे ९७ कोटी लोक मनोविकाराने आजारी आहेत. मनोविकार वेगवेगळ्या प्रकारचे असतात. प्रतिबंधात्मक उपचार वेळेवर केल्यास / मिळाल्यास बहुतांशी मनोविकार टाळता येतात. परंतु बऱ्याचरुग्णांना प्रभावी उपचार पद्धती उपलब्ध होऊ शकत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. अशा वेळी वाचनोपचार अत्यंतमहत्वाचे ठरतात. प्राथमिक

स्वरूपात असलेल्या मनोविकारांवर /मनोकायिक आजारांवर जर तज्ञांनी सुचवल्यानुसार वाचनोपचार घेतले तर पुढील गंभीर समस्या टाळता येऊ शकतील.

ग्रंथालये, विशेषतः सार्वजनिक ग्रंथालयातील ग्रंथपाल आपल्या सभासदांना सकस वाचन साहित्य पुरवून त्यांना अधिक सुजाण वाचक, पर्यायाने अधिक उत्तम माणूस बनण्यासाठी मदत करू शकतात. ग्रंथालयातील सभासदांशी संवाद साधून त्यांच्या आवडी / कल जाणून घेऊन त्यानुसार

- वाचन साहित्य सुचवणे.
- विषयानुसार याद्या तयार करणे.
- परिसरातील इतर ग्रंथालयाशी जोडलेले असणे ज्यायोगे एका ठिकाणी उपलब्ध नसलेले पुस्तक/वाचन साहित्य दुसऱ्या ठिकाणाहून आणून सभासदाला देता येईल.
- पुस्तक- चर्चा आयोजित करणे.
- लेखकांना आमंत्रित करून वाचक-लेखक गप्पा सत्रं आयोजित करणे.
- बालवाचकांसाठी खास सुविधा / सुट्टीत मुलांसाठी काही कार्यशाळा भरवणे.

या आणि अशा विविध उपक्रमांमधून उत्तम वाचक घडत जातील आणि प र्यायाने “वाचणारा समाज”.

शालेय ग्रंथपाल शिक्षक तसेच समुपदेशक यांच्याबरोबर काम करू शकतात. शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांना येणाऱ्या अडचणी, किंवा स्वमग्न मुले अशांसाठी वाचनोपचार पद्धती वापरू शकतात. कित्येक पालकांनाही आपल्या पाल्याला समजून घेण्यासाठी ग्रंथपाल पुस्तके सुचवू शकतात.

नवीन प्रवाह- आर्ट थेरपी

अलीकडच्या काळात, मनातील नकारात्मक विचार कमी व्हावेत किंवा दडपून ठेवलेल्या भावनांना वाट मिळावी, म्हणून अनेक पर्याय सांगितले आहेत. आर्ट-थेरपी हीदेखील एक पूरक उपचार पद्धती असून ती एक सर्जनशील प्रक्रिया आहे जी रुग्णाला मानसिक, शारीरिक आणि भावनिक दृष्ट्या मदत करते. संगीत, नृत्य, चित्रकला, पेंटिंग,शिल्पकला, त्याबरोबरच दैनंदिनी लिहिणे, पेट थेरपी, नियमित व्यायाम, हास्य क्लब, मनातील भावना शब्दातून व्यक्त करणे, हे सर्व या उपचार पद्धतीत गणले जाते. ही थेरपीघेणाऱ्यारुग्णांमध्ये कोणतीही कलात्मक गुणवत्ता असली पाहिजे असे नाही. सर्व वयोगटातील आबालवृद्ध या थेरपीची मदत घेऊ शकतात. हे उपाय प्रभावी असून ते प्रत्येकाने "प्रतिबंधात्मक उपाय" म्हणून अवलंबिले पाहिजेत. आर्ट थेरपीसत्रादरम्यान रुग्णाला त्याला व्यक्त होण्याची संधी मिळते, आणि त्याने तयार केलेल्या कलेद्वारे त्याची मानसिक स्थितीसमजून घेतली जाते. समुपदेशक आणि मानसशास्त्रीय आणि वर्तणूक विज्ञान व्यावसायिक ही थेरपी देऊ शकतात.

वाचनोपचार तज्ञ बनण्यासाठी खास प्रशिक्षण घेणं आवश्यक आहे का ?

अनुभवातून समुपदेशक, शिक्षक, डॉक्टर्स, मानसशास्त्रज्ञ, ग्रंथपाल योग्य पुस्तकांची यादी निश्चित सुचवू शकतात. परंतु, रुग्णाचा आजार, त्यासाठी तो घेत असलेले वैद्यकीय उपचार, त्याची आणि त्याच्या कुटुंबियांची मानसिकता माहिती असणे अत्यंत महत्वाचे आहे. जे साहित्य सुचवायचे आहे त्याचीही पूर्ण माहिती असणे आवश्यक आहे. पुस्तके सुचवणे, रुग्णाने ते साहित्य वाचल्यानंतर त्याचा प्रतिसाद तपासणे, डॉक्टरांशी बोलणे आणि परत हवा तो बदल साहित्यात करणे हेही अपेक्षित आहे. ही पूर्ण प्रक्रिया प्रशिक्षण घेतल्यामुळे तो तज्ञ वेगवेगळ्या वयोगटातील विभिन्न प्रश्नांसाठी वाचन साहित्य सुचवू शकतो. एवढेच नव्हे, तर रुग्णाच्या प्रकृतीत सकारात्मक बदल घडेपर्यंत तो त्या रुग्णाबरोबर असतो.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असे प्रशिक्षण देणाऱ्याIFBPT (International Federation of Biblio / Poetry Therapy) या संस्थेची माहिती परिशिष्ट-१ मध्ये दिली आहे.

ह्या सर्व माहितीचा प्रत्यक्ष उपयोग व्हावा म्हणून सध्या भेडसावणारे काही प्रश्न आणि त्यावर उपयुक्त ठरू शकतील अशा पुस्तकांची यादी परिशिष्ट -२ मध्ये दिली आहे. ही यादी फक्त वाचकाला या विषयाची कल्पना यावी म्हणून आहे. या यादीत सतत नवीन पुस्तकांची भर पडत राहिली तर ते जास्त उपयुक्त ठरेल.

थोडक्यात, आपण सगळे मनोरंजनासाठी, प्रवासात वेळ जावा म्हणून, अभ्यासासाठी, भेट देण्यासाठी पुस्तकांचा विनियोग करत आलो आहोत; पण आता आपल्या आरोग्यासाठी वाचत राहू.

म्हणूनच आपण म्हणू शकतो : वाचाल तर वाचाल !

संदर्भ :

- Library Trends- ऑक्टोबर १९६२, ११(२); Special issue on Bibliotherapy
- ALA- Bibliotherapy- http://www.ala.org/tools/atoz/Bibliotherapy
- Bibliotherapy- Background, Application and Research by Carla Marie Eich- Graduate Research Paper, University of Northern Iowa; May 1999 WHO वेबसाइट- https://www.who.int - Accessed on १३ फेब्रुवारी २०२४

परिशिष्ट-१

International Federation of Biblio/Poetry Therapy (IFBPT)
Address- P O Box 591, Norwalk, CT 06856, USA
http://www.ifbpt.org

वाचनोपचार तज्ञ होण्यासाठी कोणत्याही क्षेत्रातील पदवीधराला संस्थेकडे अर्ज करता येतो. तज्ञाकडे भावनिक स्थिरता, संयम, चातुर्य, लवचिकता, उत्तम निर्णयक्षमता, नवीन गोष्टी शिकण्याची तयारी हे गुण असावेत. मानसशास्त्रातील काही संकल्पना, अध्यापन, साहित्याची जाण , लिखाणाची आवड, व्यावसायिक नीतिमत्ता जपण्याची क्षमता या विषयांचे काही क्रेडिट्स अर्जदाराकडे असणे अपेक्षित आहे. नसल्यास त्याला ते अभ्यासक्रमादरम्यान करावे लागतात. वाचनोपचार तज्ञ असे प्रमाणपत्र मिळण्यासाठी किमान दोन वर्षे ते कमाल पाच वर्षे उमेदवाराला प्रमाणित तज्ञाबरोबर काम करावे लागते. त्यानंतर तो Certified Applied Poetry Facilitator (CAPF),किंवा Certified Poetry Therapist (CPT), किंवा Registered Poetry Therapist (PTR) म्हणून काम करू शकतो.

परिशिष्ट - २

वाचनोपचाराचा प्रत्यक्ष उपयोग कसा करता येईल?आज समाजात अनेक विषय गंभीर स्वरूपात भेडसावत आहेत. ह्या सर्वांवर वाचनोपचाराचा चांगला उपयोग होऊ शकतो. उदा. -

गैरवर्तन,स्वमग्नता , व्यसनाधीनता, दत्तक घेणे, निर्णयक्षमता, आनंदी वृद्धत्व, नैराश्य, अती राग, घटस्फोट, पौगंडावस्था- प्रश्न, गर्भ-संस्कार,बाळाचा जन्म, सुजाण पालकत्व, ताण तणावाचे नियोजन, प्रिय व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर, व्यक्तिमत्त्व विकास, कॅन्सर, इ .

विषयानुरूप कोणती पुस्तके उपयोगी पडतील, हे समजण्यासाठीसूचक यादी खाली दिली आहे. (सध्या फक्त मराठी भाषेतील पुस्तकांची नोंद घेतली आहे.)

१	नैराश्य/आत्महत्येचे विचार	• मुसाफिर अच्युत गोडबोले, मधुश्री पब्लिकेशन्स • जगायचंय प्रत्येक सेकंद- मंगला केवळे — ग्रंथाली
२	कॅन्सरवर मात	• कर्क विज्ञानाची गोष्ट डॉ आनंद जोशी, शेखर देशमुख • कॅन्सर माझा सांगाती डॉ अरविंद बावडेकर, मौज प्रकाशन गृह • कॅन्सरच्या वादळातून, उर्मी जगण्याची ....डॉ विनीत वानखेडे • आशेचा अंकुर- डॉ राज नगरकर तपासणे- गौतमी प्रकाशन • माझा सखा- कॅन्सर - मंदाकिनी पवार • कॅन्सर आणि निसर्गोपचार-

		हरी कृष्ण बाखरू (अनुवादित)- रोहन प्रकाशन (अनुवादक- डॉ अरुण मांडे) • कर्करोग प्रतिबंध - डॉ अरविंद कुलकर्णी • द जॉय ऑफ कॅन्सर - अनुप कुमार (अनुवाद- माधुरी शानबाग) • कॅन्सरची दुसरी बाजू- डॉ मनू कोठारी, डॉ लोप मेहता (अनुवादि त)- साहित्य प्रसार केंद्र • कॅन्सर च्या कविता- डॉ अरुणा देशमुख- स्नेहवर्धन प्रकाशन • कॅन्सर म्हणजे डोकं फिरलेल्या पेशी - डॉ सतीश नाईक, डॉ दुर्गा गाडगीळ • हेला पेशी- कहाणी अमर्त्य पेशींची - (अनुवादित) वंदना अत्रे, शोभना भिडे- राजहंस प्रकाशन • दुसरं वादळ- शरद पोंक्षे- शब्दामृत प्रकाशन • एक होता कॅन्सर- प्रिया जोशी - मधुश्री प्रकाशन
३	मनोविकार	• मेंदूचा पासवर्ड- डॉ श्रुती पानसे- सकाळ प्रकाशानं • सर्वांसाठी मानसिक प्रथमोपचार- डॉ प्रतिभा देशपांडे- सकाळ प्रकाशानं • बहर मनाचा- डॉ विजया फडणीस

		• स्किझोफ्रेनिया - एक नवी जाणीव - कल्याणी गाडगीळ- कॉंटिनेंटल प्रकाशन • स्वभाव- विभाव- डॉ आनंद नाडकर्णी- मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस • मनमैत्रीच्या देशात -डॉ आनंद नाडकर्णी- मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस • शहाण्यांचा सायकियाट्रिस्ट- डॉ आनंद नाडकर्णी- समकालीन प्रकाशन • मनोविकास- एका प्रयोगाची कहाणी- डॉ आनंद नाडकर्णी- • विषादयोग - ताण तणावांचे नियोजन- डॉ आनंद नाडकर्णी- मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस • मनापासून मनाकडे- डॉ कृष्णा मस्तूद- सकाळ प्रकाशन • माईंड प्रोग्रामिंग - मन कराया प्रसन्न - डॉ अल्बर्ट एलिस- अनुवाद- डॉ चंद्रशेखर पांडे, डॉ श्रीकांत चोरघडे- साकेत प्रकाशन
४	प्रेरणादायी	• फिरुनी नवी जन्मले मी- अरुणिमा सिन्हा (अनुवाद- प्रभाकर करंदीकर)-प्रफुल्लता प्रकाशन रेल्वे अपघातात पाय गमावलेल्या अरुणिमा

		ने कृत्रिम पाय लावूनअवघ्या दोन वर्षात एव्हरेस्ट शिखर सर केले. तिच्या जिद्दीची कहाणी • तरीही जिवंत मी ("Burned Alive" या पुस्तकाचा अनुवाद) गौरी केळकर- मेहता पब्लिशिंग हाउस • तिची कहाणीच वेगळी- स्मिता कुलकर्णी - मनाली या त्यांच्या मुलीला जन्मत: मणक्याची असाध्य व्याधी + गतिमंदत्व - या सर्वांवर त्यांनी कशी मात केली त्याचे अनुभव कथन- मनाली प्रकाशन • फिरुनी हा जन्म नवा -मंगल देसाई - मुलाच्या गंभीर आजारावर मात, तेही अमेरिकेत येऊन/ राहून करणाऱ्या आईची विलक्षण कहाणी — संधिकाल प्रकाशन • एक पूर्ण-अपूर्ण - नीला सत्यनारायण - मतिमंद मुलाचे संगोपन करताना दिलेला संघर्ष- ग्रंथाली
५	व्यसनमुक्ती	• मुक्तांगणची गोष्ट- डॉ अनिल अवचट - समकालीन प्रकाशन
६	दीर्घायुष्य	• दीर्घायुष्याची रहस्ये - भारतीय युक्त्या-

		प्रयुक्त्या- श्याम मराठे- इंद्रायणी साहित्यप्रकाशन
७	सुजाण पालकत्व	• आपली मुलं- अर्थात हितगुज पालकांशी- डॉ विजया वाड- मनोविकास प्रकाशन • गारांचा पाऊस- शोभा भागवत- उन्मेष प्रकाशन • तोत्तोचान- तेत्सुको कुरोयानागी - अनुवाद- चेतना सरदेशमुख गोसावी - नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया